रामचंद्र पंडित अमात्य- विरचित

आज्ञापत्र

श्रेय:

टंकन:- प्रमोद सहस्रबुद्धे आणि राहुल प्रकाश सुवर्णा

मुद्रितशोधन:- राहुल प्रकाश सुवर्णा

अनुक्रमणिका

1. ऐतिहासिक पार्श्वभूमी – पान नं. **4**
2. राजा व राज्य व्यवहार – पान नं. **7**
3. वतने आणि वतनदार – पान नं. **19**
4. वृत्ती आणि दान – पान नं. **21**
5. दुर्ग आणि त्यांची व्यवस्था – पान नं. २ **3**
6. आरमार आणि त्याचा सरंजाम – पान नं. **29**

रामचंद्र पंडित अमात्य- विरचित आज्ञापत्र

(ऐतिहासिक पार्श्वभूमी)

[१]

स्वस्ति श्रीराज्याभिषेक शके ४२, मन्मथनाम संवत्सरे,
मार्गशीर्ष शुद्ध चतुर्थी, गुरूवासरे, क्षत्रियकुलावतंस
श्रीराजा शंभुछत्रपती स्वामी यांणीं समस्त कार्यधुरंदर
विश्वासनिधी राजमान्य राजश्री रामचंद्र पंडित अमात्य
हुकुमतपन्हा यांसी आज्ञा केली यैशी जे :

स्वामी राज्यसत्तारूढ जाहलें असतां सर्वांची समाधानें केलीं. राज्याचा सर्वहि अर्थ मनास आणिला. त्यास सकलहि लहान-थोर सेवक राज्याचे विज्वर प्रसंगामुळें कितेक आपलाले योगक्षेमविषयीं कुंठितबुद्धी व हतधैर्य जाले. ज्यांणीं परंपरेनें एकनिष्ठपणे सेवा करून या राज्यांत आपल्या नाम्ना संपादिल्या यैसेहि कितेक सेवक होते, त्यांणी अवसानें सोडोन परंपरागत मेळविले अधिकाराचा परिच्छिन्न परित्याग करून इतरावलंबी जाहले. कितेक केवळ जो अन्याय मार्ग होता तोच आपला जीवनोपाय कल्पून त्याच प्रवाहीं पडिले. हें एक राज्य, या राज्याची एक मर्यादा, हा भाव अगदी उडोन गेला. यैसें जाहलें असतां स्वामींनीं तितकाहि विचार बरा चित्तांत आणून, हें राज्य केवळ ईश्वरदत्त, या राज्याची अभिवृद्धि व्हावी हे परमेश्वरास परम आवश्यक, तदनुसार श्रीनें या राज्याचे अभिवृद्धीचा कीर्तिलाभ स्वामीचेच विभागास आणिला यैसें समजोन, यथास्थित निश्चयें ईश्वरस्मरण करोन तत्प्रसादसामर्थ्य या विस्कळित प्रसंगात बरी सूक्ष्म बूद्धि चालऊन जे ईश्वरनिष्ठ परंपरागत सेवक बुद्धिमंत कार्यकर्ते होते, ज्या उपायें त्यांचे मनोधारण करावें त्या उपायें त्यांची समाधानें करून त्यांचे विचारें बुद्धीनें बुद्धी वाढवून सर्वहि आपलाले अधिकारानुरुप राजकार्यविषयीं सानुरुक्त व उद्योगतत्पर केले. स्वामींचे विहित शासनें प्रजा संरक्षण पाऊन सकल क्षुद्रोपद्रवविषयीं निश्चिंती मानोन वंशपरंपरेनें संपादिले अर्थकीर्तिविषयीं स्वस्थचित्त होऊन दुसरा अर्थ कांहीं चित्तांत न आणितां नि:संशयपणें स्वामीकार्यास सादर जाले.

[२]

ज्या राज्यावर औरंगजेबासारिखा सबळ शत्रु चालोन आला असतां हतप्रभ होऊन गेला, तें हें राज्य, औरंगजेब यांणें याराज्यानिमित्त आपला संपूर्ण पराक्रम व अर्थवैभवादि सर्व शक्ति वेचिली; तथापि श्रीकृपाकटाक्षवीक्षणें सकलहि निर्फळ होऊन परिणामीं हतोद्यम, हतोत्साह होत्साता पराङ्मुख होऊन यमालयास गेला. परंतु, औरंगजेब चौपन्न पादशाहीचा धणी; सैन्यादि देशकोशविषयीं अद्वितीय बुद्धिमान; किंबहुना, या पृथ्वीतलाचे ठायीं ‘दिल्लीश्वरो वा जगदीश्वरो वा’ यैसी ज्याची प्रख्यात आख्या, यैसे महाशत्रूशी संग्रामप्रसक्त जाहलियावर त्याचा पराजय विनाश्रम, स्वल्प सायासें होणें परम कठीण, तदनुरूपच परस्परें समर प्रसंगातिशयामुळें संपूर्ण राज्यांतील प्रजा पीडा पावली. कित्येक देशनिराश्रयित जाहले. संपूर्ण मार्गावरोध होऊन इतर देश-द्विपांतरीहूंन वस्तुजात येणें राहिली, तैसेंच सैनिक कितेक

।। श्लोक ॥ मुनयोऽ पि न गच्छंति या गतिर्यो गिनोऽ पि च
स्वामिकार्यगतप्राणास्तां गति यान्ति सेवका: ।। १ ॥

या दृढ बुद्धीनें शरीरावस्था न पाहतां स्वामिकार्यावरिं क्षात्रधर्में शाश्वतलोकाश्रयित जाहले. कितेक हतसैन्य होत्साते कुंठित पराक्रम होऊन शत्रूस मिळोन गेले. कितेक स्वामी शत्रुसमरव्यसनासक्त पाहून दुर्बुद्धितिमिरांधतेनें स्वाधीन केलीं देशदुर्गे स्वतंत्रवादें आक्रमून बैसले. राजशासन स्वल्पतेमुळें स्थळोस्थळीं प्रत्यक प्रत्यक स्तोमें होऊन परस्परें कलहास प्रवर्तले. या विषम संधीमध्यें शामलादि क्षुद्रांस अवकाश पडून बद्धमूल जाहले. अवशिष्ट देश उदवस व दुर्गे सांग्रामिक सामग्रीविरहित जाहलीं. राजमर्यादा राहून गेली.

पाहता येकेके प्रसंग अनर्थाचेच कारण, तथापि, श्रीस या राज्याचा व स्वामीचा पूर्ण अभिमान. पुढे प्रतिपच्चंद्रन्यायें दिनप्रतिदिनीं या राज्याची अभिवृद्धि व्हावी हे श्रीइच्छा बलवत्तर. तदनुरूप या संभावितवंशी स्वामींचा जन्म जाहला आहे. तीर्थरूप थोरले कैलासवासी स्वामी यांणीं हें राज्य कोणें साहसें वा कोणें प्रतापें निर्माण केलें. याच वंशीं आपण निर्माण जालों असतां या राज्याचा पैसा विस्कळित प्रसंग हे तो गोष्ट परम अनुचित.

[३]

या अर्थे तीर्थरूप कैलासवासी महाराज साहेब यवनाश्रयें असतां त्यापासोन पुणें आदिकरून स्वल्प स्वास्ता स्वतंत्र मागोन घेऊन पंधरा वर्षांचें वय असतां त्या दिवसापासोन तितकेच स्वल्पमाचे स्वसत्तेवर उद्योग केला,

॥ श्लोक ॥ अर्जुनस्य प्रतिज्ञे द्वे न दैन्यं न पलायनम्
आयू रक्षति मर्माणि आतुरन्नं प्रयच्छति
इति गाण्डिवनो बुद्धिनं दैन्यं न पलायनम् ॥ १ ॥

तैसेच ‘उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी:’ या दृढ बुद्धीनें शरीरास्था न पाहतां केवळ अमानुष पराक्रम, जे आजपर्यंत कोण्हें केले नाहींत व पुढें कोण्हाच्यानें कल्पवेना यैसे स्वांगें केले. मनुष्य-परीक्षेनें नूतन सेवक नवाजून योग्यतेनुसार भार वाढवून महत्कार्यापयोगी करून दाखविले. येकास येक असाध्य असतां स्वसामर्थ्यें सकळांवरी दया करून येकाचा येकापासोन उपमर्द होऊ न देतां, येकरूपतने वर्तवून त्या हातून स्वामिकार्ये घेतलीं. दक्षिणप्रांते इदलशाही, कुतुबशाही, निजामशही ही महापराक्रमी सकलार्थे समृद्धिवंत संस्थानें, तसेच मोगल येकेके सुभा लक्ष लक्ष स्वारांचा, याविरहित, शामल, फिरंगी, इंगरेज, जवार-रामनगरकर, पालेकर, सोंधे, बिदनूर, म्हैसूरवाले, त्रिचनापल्ली आदिकरून संस्थानिक तैसेच जागां जागां पुंड पाळेगार व चंद्रराव, सुरवे, सिर्के, सावंत, भालेराव, दळवी, वरघाटे, निंबाळकर, घाटगे, माने आदिकरून देशमुख कांटक सकलहि प्राक्रमी, सजुते, सामानपुर असतां बुद्धिवैभवें व पराक्रमें कोण्हाची गणना न धरितां, कोण्हावरी चालोन जाऊन तुंबळयुद्ध करून रणास आणिलें. कोण्हावरी छापे घातिले, कोण्हांस परस्परें कलह लाऊन दिल्हे, कोण्हाचे मित्रभेद केले, कोण्हास परस्परें कलह दिल्हे, कोण्हाचे मित्रभेद केले, कोण्हाचे डेरियात शिरोन मारामारी केली, कोण्हासी येकांगी करून पराभविलें, कोण्हासि स्नेह केलें, कोण्हाचे दर्शनास आपण होऊन गेले, कोण्हास आपले दर्शनास आणिलें, कोण्हास परस्परें दगे करविले, जे कोण्ही इतर प्रयत्नें नाकळेत त्यांचे देशांत जबरदस्तीनें स्थळें बांधोन पराक्रमे करून आकळिले. जलदुर्गाश्रयित होते त्यांस नूतन जलदुर्गच निर्माण करून पराभविलें. दुर्घटस्थळीं नौकामार्गे प्रवेशले. यैसे ज्या ज्या उपायें जो जो शत्रु आकळावा तो तो शत्रु त्या त्या उपायें पादाक्रांत करून साल्हेरी अहिवंतापासून चंदी कावेरीतीरपर्यंत निष्कंटक राज्य शतावधी कोट किल्ले, तैसेचि जलदुर्ग व कितेक विषम स्थळें हस्तगत केलीं. चाळीस हजार पागा व साठ-सत्तर हजार सिलेदार व दोन लक्ष पदाती, कोटयवधी खजाना तैसेच उत्तम जवाहीर सकळ वस्तुजात संपादिलें. शहाण्णवकुळीचे मराठयांचा उद्धार केला. सिंहासनारूढ होऊन छत्र धरून छत्रपती म्हणविलें. धर्मोद्धार करून देव-ब्राह्मण संस्थानीं स्थापून यंजन याजनादि षट्कर्म वर्णविभागें चालविलीं. तस्करादि अन्यायी यांचे नांव राज्यांत नाहींसें केलें. देशदुर्गादि सैन्याचे बंद नवेच निर्माण करून येकरूप अव्याहत शासन चालविलें. केवळ नूतन सृष्टिच निर्माण केली. औरंगजेबासारिखा महाशत्रु स्वप्रतापसागरीं निमग्न केला. दिगंत विख्यात कीर्ति संपादिली ! तें हें राज्य !

राजश्री थोरले कैलासवासी साहेबांमागें स्वामीं यांणी असाधाराण श्रमसाहस करून औरंगजेब चालोन आला असतां युद्धप्रसंगी त्याचे कितेक प्रमुख सैनिक रणासी आणिले, कितेक शरणागत करून शाहजादे आदि करून मुक्त केले. तदुत्तर त्यांचेंच पुण्यप्रभावेंकरून मुख्य शत्रु अतिशयित दुराग्रहीं प्रवर्तोन योग्यायोग्य कार्ये न विचारतां स्वांगे संपादित होत्साता स्थळोस्थळीं अपमान पावोन कथाशेष जाला. परंतु त्या युद्धप्रसंगामुळे राज्याचा यैसा विज्वर प्रसंग होऊन गेला. संपूर्ण देशदुर्गे पादाक्रांत जाहलीं. राज्य यैसे नांव मात्र सावशेष उरलें; तेंहि निर्म्रर्याद.

ज्या राज्याचा बंदोबस्त यैसा होता जे इतर स्थळिकांस व सकल मांडलिकांस व देशाधिकारी यांस आपले देशसंरक्षणविषयीं याच युक्तीचा आधार; या राज्यातील नीति व मर्यादा सर्वांनी सिकोन जाव्या; त्या राज्यांत यैसा विस्कळित प्रसंग पाहून राज्यांतील प्रजा म्हणजे तोच राज्याचा जीवनोपाय ते प्रजा अनेक क्षुद्रोपद्रवांमुळें बहुत पीडा पावली. राजसत्तेव्यतिरिक्त दुसऱ्याचें तिलांशहि स्वामित्व ज्यावरीं नसावें त्यास राज्य शासनापेक्षां इतर शासनें अधिक प्राप्त जालीं. किंबहुना, त्यामुळें त्यावरील राजसत्ताच अवघी उडोन गेली. केवळ अनाथ होऊन कितेक विदेशास गेले. कितेक वृत्तिलोभानिमित्त मात्र इतकेंहि संकट सोसून जीव धरून राहिले. स्वामीनें त्या सकळ प्रजेस आश्रय देऊन त्यांचे संपूर्ण उपद्रव दूर केले. ज्याचा जैसा श्रम, ज्याचा जैसा व्यवसाय, आणि ज्या भूमीस जैसें पीक, ज्या ठाई जैसा उपाय, तो सर्वहि मनास आणून तदनुरूप प्रतिवर्षीं प्रजेपासोन याप्रमाणे घ्यावें यैसा येक नियम केला. त्याप्रमाणें गडकिल्ले यांस त्यांचे संरक्षणाची आज्ञा केली. ज्या प्रजेस जिकडून जो उपद्रव होणारा तो सर्वहि चुकविला. जो किल्लेकोटाव्यतिरिक्त मोकळा देश त्यास पुढें हुजुरात व जागजागां हशम व स्वारांचा जमाव ठेऊन ठाई ठाई बरी मजबूदी केली. तो प्रांत अगदी पाठीशीं घालोन बाहेरील अरिष्टें तिकडील तिकडे निवारण केलीं. संपूर्ण प्रजा आपल्या उद्योगास प्रवर्तविल्या. हुजुरात, गडकोट, लष्कर आदि करून याचा वेतनाचा पहिलेपासोन जो नियम होता त्यास यथास्थित चालवावें यैसा निश्चय करून सकलांसहि ज्या गोष्टींत राज्याचें हित आणि स्वामीचें कल्याण त्या गोष्टीस परम साक्षेपीं केलें. सर्वांसहि माया लाऊन त्यांपासोन सर्व विचार घेतला.

राजा व राज्य व्यवहार

[५]

त्यास आधीं राज्याचा बंदोबस्त केलिया अनायसें इतर प्रयोजनें सिद्धीस जातात या विचारें राज्यातील सरकारकून व सरदार आदिकरून लहान-थोर सेवक यांचे यथोचित बहुमान करून समाधानें केलीं. कितेक नूतनच सेवक कार्यकर्ते नवाजिले. सकलांचि चित्तें हातीं घेऊन येकाचा द्वेष करूं न देतां यथायोग्य, यथानुक्रमें राजकार्यांस प्रवर्तविले. जे अमर्याद प्रतिकूल होते त्यांस यथोचित शासनें अनुकूल करून मर्यादेनें ठेविलें. जे केवळ अनर्गल, उत्पाती, उपेक्षा केलियानें अन्यायाची वृद्धी होणार यैसे जे होते त्यांस मारून गर्देस मेळविलें. संपूर्ण प्रजा अभये देऊन निरुपद्रव केली. देश स्वस्थ केला.

[६]

मुख्य हुजुरात म्हणजे देशदुर्गादि सैन्यरक्षणाचें आदिकारण ते अगदी गळाठून हुजुरात यैसे नांव अविशिष्ट राहिलें, ते हुजुरांत लष्कर, हशम, बंदुखी, तिरंदाज, आदिकरून परम शूर, विश्वासू, ‘हुकुम बारदार’ यैसे लोक ठेऊन देखील सामान त्यांची उस्तवारी करून हुजुरात बरी सजली. तमाम किल्लेकोटांची राहिली इमारत चालीस लाऊन, गल्ला, दारुगोळे, बाण, होके, भांडी इत्यादी सामान चढऊन देशदुर्ग सामानपुर केलीं. राज्यातील पागा व हशम यांचा बंद अगदी ढासळोन गेला होता तो पुन्हा नीट करून अरबी, इराखी, ताजी, कच्छी धड घोडे, धड सामान व मारक आस्कारियाचें माणूस ठेऊन पागा केली. मावळे, आडाव, इटेकरी, पटाईत, बांकाईत, यावेगळे बंदुखी दुरुस्त-अंदाज कानडे-तोरसाळी व जांगडे, बंदुखी यांची सांचणी करून हशम मेळविलें. रामचंग्या, दुराटया, फिलनाळा व सुरतनाळा यांखेरीज थोर थोर गाडयांवरील भांडी व करोल यैसा तोफखाना सजला. राज्य आबादान केलें.

[७]

पुढे पराक्रांत राज्य हस्तवश्य करावें त्यास संनिधवासी शत्रु म्हणजे उदरांतील व्याधी. त्याचा पराभव आधीं करावा या विचारें शामल केवल अन्यायाचेंच कारण, यवनेशाच्या मनोरथाचें साधन, त्याकरितां पहिले मुख्य शत्रूची कार्यसिद्धी विशेष जाली, किंबहुना या विषमसंधीमध्यें त्याणें कितेक देशदुर्गे आक्रमिलीं. मुख्य स्थळ रायग़ड म्हणजे तख्ताची जागा तो आक्रमिला. ब्राह्मणादि सकळ प्रजेस पीडा पावऊन भ्रष्ट केली. यैसे शत्रुची उपेक्षा करणें, आजीचें उद्यावरीं घालणें हें परम अनुचित आणि स्वामीसह परम असाध्य होऊन त्याचा उपराळा ताम्रांकडून होणार. पहिले तीर्थरूप कैलासवासी स्वामीनें शामलावरी विग्रह केला त्या समयीं शामलाचा उपराळा ताम्राकडून जाहला. याकरितां शामल सावशेष उरला. अन्यथा त्यांचे यत्नांपुढें शामलानें अवशिष्ट उरावें यैसे काय होतें? कोण्ही येक स्थळ अथवा देश परिग्रह प्राप्त जाला असतां उपराळयाच्या बळें निर्वाह करितो. तो उपराळा आधी तोडावा. त्याउपरीं त्याचा यत्न करावा

यैसी नीति आहे. याकरितां शामलाचे जहागिरीचा देश नंदुरबार आदिकरून दळवटून फन्ना केला. ताम्राचा त्याचा विरोध घालोन तिकडून उपराळा होणार तो राहविला आणि त्यावरीं चालोन घेतलें. दर्यातून आरमार व खुष्कीनें लस्कर घालोन चौतर्फा यलगार करून अवकाश घेऊं न देतां त्याणें आक्रमिलीं स्थळे व राजपुरी आदिकरून आक्रमून शामलाचे निर्नाम केलें. अनुपर्वे सावंतादि जे राज्यास कंटकभूत जाले होते त्यांचा नि:पात केला. अवशिष्ट वतनदार वरकड स्वतंत्र स्थळें करून बद्धमूल आले होते ते भयभीत होऊन स्थळें सोडून देऊन शरण आले; त्यांस पूर्ववत् स्वशासनवश्य केलें. म्हैसूरकरादि पाळेगारांसी यथोचित शिक्षा करून प्रतिवार्षिक कारभाराचे नियमांवर आणून ठेविलें राज्य निष्कंटक जालें. इतकाही प्रसंग श्रीकृपेनें सिद्ध जाला.

[८]

यावर यवनाक्रांत राज्य आक्रमावें, अवनी-मंडळ निर्यावनी करावें हा निगूढ चित्ताभिप्राय प्रगट करून पूर्व, पश्चिम, दक्षिण या प्रांतीं जे जे यवनस्तोमें बद्धमूल जाहलीं होतीं त्यांवरीं सेनासमुदाय प्रेरून मारून काढिलें. साल्हेरी-अहिवंतापासून चंजी कावेरीपर्यंत गत राज्य संपूर्ण आक्रमिलें. विजापूर भागानगरादि प्राचीन महामंडळें त्यांजवर खासा चालोन जाऊन तेथील यवनसंबंधी सेनानायकांस हतसैन्य करून मारून काढून तें स्थळ व तत्संबंधीं देशदुर्गेसहित स्वशासनवश्य केलीं.

अनुपदे औरंगाबाद-बुऱ्हाणपूर म्हणजे या दक्षिणप्रांतीं यवनेशाचे मुख्य गुल्म, त्यावरीं चालोन घेतलें असतां अपरिमित यवनसेना समरोन्मुख जाहली. तुमुल युद्धप्रसंग प्राप्त जाला. यवनांनीं जीविताशा सोडून अतिशयित पराक्रम दर्शविला. तथापि त्याचा नाश व स्वामीचा जयप्रभाव वर्धिष्णु व्हावा हे श्रीइच्छा बळिवंत. तदनुसार स्वामींच्या प्रतापानलें अशेष यावनीसेना शलभन्यायें विदग्ध होऊन पराजय पावली. कितेक सैनिक यमसदनास गेले. कितेक पराङ्मुख जाहले. कितेक हस्तवश्य केले. अश्वगजादि तत्संबंधीं संपदा हातास लागली. औरंगाबाद बुऱ्हानपूर आदिकरून संपूर्ण या प्रांतीची स्थळें हस्तगत होऊन स्वामींचे विजयध्वज सुशोभित जाहलें. नर्मदेपासून श्रीरामेश्वरपर्यंत स्वामींचे राज्य निष्कंटक जाहलें. हा स्वामींचा मनोदय चित्तीं होता तैसा श्रीदयेनें व तुम्ही लोक स्वामींचे हिंदुराजकार्यधुरंधर राज्याभिवृद्धिकर्ते, तुम्हां सेवक लोकांचे अंगेजणीनें सिद्धीस पावला. तुम्हां सेवक लोकांच्या सेवेचे सार्थक जाले.

[९]

या उपरीं इतकियावरीं कृतार्थता व श्लाघ्यता मानून राहीन म्हणतां पुढील उद्योग राहून जातो. मुख्य शत्रू अवाई खावोन व्यग्र जाला आहे तो सांवर धरितो. फौजांचा बंदेज करितो. देशदुर्गादि मजबूदी करून तत्प्रांतींचे संपूर्ण मांडलिक नयभयें हाताखालीं घालोन तमाम देशींच्या फौजा एकत्र करून अगदी आपला देश पाठीसी घालोन येतो, तेंव्हां झुंज या प्रांतीच घडतें. तमाम हिंदुस्थान निरुपद्रवी राहतें. स्वामीनें हा नूतन संपादिला देश त्यावरीच कसला पडतो. हे विचाराची वाट नव्हे. आपली सलाबत शत्रूवर पडोन शत्रूने अवाई खादली आहे, संपूर्ण मांडलिक द्विधाभाव पावले आहेत, यांजमधे शत्रुस अवकाश घेऊ न देतां आपण सेनासमुदायनसनीं चालोन जाऊन शत्रूचा पराभव करावा हाच स्वामींचा दृढ विचार करून तमाम प्रांतीचें रजपूत एकत्र करविले. स्वामी सुमुहूर्ते नर्मदापार जाहले. श्रीकृपें अचिरकालेंच मुख्य शत्रूचा पराभव करून दिली, आगरें, लाहोर, ढाके, बंगाले, ढंकामकर आदिकवरून संपूर्ण तत्संबंधीं देशदुर्ग हस्तवश्य करून श्रीवाराणसीस जाऊन स्वामी विश्वेश्वर स्थापना करीत; तावत्काळपर्यंत दक्षिण प्रांत संरक्षणार्थ श्रीमत्सकलतीर्थैकतीर्थ श्रीमन्मातुश्री

राहिली आहेत. त्यांसनिध श्रीयासह चिरंजीव जीविताधिक प्रियतम राजश्री राजकुमार यांस ठेविले आहेत. त्या उभयतांच्या सेवेसी तुम्हांस ठेविलें आहे.

तुम्हां कृतकर्मे सेवक. तीर्थरूप कैलासवासी स्वामी कर्नाटक प्रांतीं गेले, तुम्हांवरी हा राज्यभर दिधला असतां तुम्ही यथोचित राज्यभिवृध्दी केली. तुम्हांस राजकार्ये नीतिमर्यादा अवगतच आहेत. तथापि, चिरंजीव राजकुमार तदनुसार या राजकार्यी सुशिक्षित व्हावेत, वरकड देशोदेशीं ठेविले देशाधिकारी व पारपत्यगार यांणीं नीतीनें वर्तोन राज्य संरक्षण करावें, यास्तव स्वामींनीं यथाशास्त्र राजनीति या आज्ञापत्रारूढ केली आहे. ती सकलहि चित्तांत आणून चिरंजीव राजकुमार तदनुसार अधीत होत यैसें करावें व सकल सेवकलोकीं त्याप्रमाणें यथाधिकारें वर्तोन राज्य-संरक्षण करावें.

[१०]

प्रथम राजेलोकीं, सृष्टि ईश्वरनिर्मित सकलांचा नियंता ईश्वर त्यांणें निर्माण केले जनांमध्यें आपण येक; परंतु सकलांच्या प्रकृति भिन्न भिन्न; त्यांस येक नियम करून संरक्षणकर्ता नसतां परस्परें विरोध पावोन नाशातें पावतील यैसें न व्हावें; आपली प्रजा निरूपद्रव होत्साती धर्मपथप्रवर्तक असावी, या प्रजेचे करूणेस्तव ईश्वरें संपूर्ण कृपानुग्रहें आपणांस राज्य दिधलें आहे; या ईश्वराज्ञेस अन्यथा केलियानें ईश्वराचा क्षोभ होईल हे संपूर्ण भय चित्तास आणून राज्यमदारूढ न होतां, सर्वकाळ अप्रमत्त होऊन प्रजेचे हितकार्यी सादर असावें. तैसेच आपले लाभालाभ ईश्वराधीन आहेत, तें कोणाच्यानें अन्यथा करवत नाहींत, हा दृढ निश्चय चित्तांत आणून सर्वकाळ ईश्वरास शरण असोन, अंतरंगें पराधीन न होतां, सेवकलोकीं केले सेवेची अवगणना न करितां, यथान्यायें, यथाधिकारें यथोचित सेवक लोकांचें मनोधारण करून वर्तावें. परंपरागत जो उत्तम वडील वडील आचरत आले असतील तोच धर्म आचरोन जेणेंकडून कीर्तिलाभ होय तें करावें. सकल कार्यामध्यें अपकीर्तिचे भय बहुत वागवावें. पूर्वी जे राजे होऊन गेले त्यांणीं धर्मेचकडून यहलोक परलोक साधला आहे. धर्माचरन, देवतापूजन, सत्पुरूषानुग्रह (या) साधनें सकल कल्याण प्राप्ति व राज्यादि वंशवृध्दी अव्याहत नेमीत आहे या दृढ निश्चयें राज्यामध्यें जे देवतायतनें व तीर्थे व क्षेत्रें व सत्पुरूषांचे मठ व समाधिस्थानें असतील, तेथील नित्याभिषेक व पूजानैवेद्य व प्रतिवार्षिक यात्रा – महोत्सवाचे अनुकूलतेची जेथील तेथें तेजोविशेषानुरूप मोईन करून देऊन स्वांगें परामर्थ करून हा प्रसंग अव्याहत चालवावा. ब्राह्मण, वैदिक, शास्त्रज्ञ, निःस्पृह, अयाचित, वनवासी, तपस्वी, सत्पुरूष यांचे ठाई परम निष्ठा धरून जेथें जेथें असतील तेथील तेथें त्यांचे योगक्षेमाचा निर्वाह करून देऊन सर्व प्रकारें त्यांस संतुष्ट करून आपल्या कल्याणाभिवृध्दिविषयीं आशीर्वाद संपादित जावा.

[११]

वेशधारी, फकीर, जोगी, जंगमादि जे केवळ दांभिक, भुताटकी करून फिरणार, त्यांचा विश्वास न धरितां, मोह न पावतां अल्प – स्वल्प भिक्षा घेऊन परभारें वाटेस लावावें. धर्मास विरूध्द यैसी पाषांडी मतें राज्यात सर्वथैव होऊ देऊ नये. कदाचित कोठेही उदभव जाला तरी त्याचा स्वतां परामर्ष करून पुन्हां कोण्ही त्या दृष्ट मार्गांने प्रवर्तेत यैसी सिक्षा करून तो मार्ग मोडून टाकावा. तपस्वी, शीघ्रकोपी यांचा सहवास न करितां दुरूनच त्यांचा परामर्ष करून संतोषरूप राहत, आशीर्वाद देत तें करावें. अंध, पंगु, अतुर, अनाथ, अनुत्पन्न जे असतील त्यांचे ठाई भूतदया धरून ते निवांत असिजे तों त्यांचा जीवनोपाय करून देऊन चालवीत जावें.

[१२]

राजेलोकीं निदान युध्दाव्यतिरिक्त स्वशरीरसंरक्षणाविषयी सर्वकाळ अत्यंत सावध असावें. पाकालय, जलस्थान, फलस्थान, वसनागार आदिकरून जे नाजुक महाल, याविरहित आणखी कारखाने यांमध्यें जे लोक ठेवणें ते परम विश्वासू, पारंपर्यसेवक, अलालुची, प्रामाणिक जे असतील ते परिक्षा करून ठेवावे. ज्या कार्यास जो येथायोग्य तो तेथेच ठेवून त्याचा उपयोग घ्यावा. ज्यांचा अधिकार जो असेल तो त्यांचेच हातून घेऊन अधिकारपरत्वें सकलांवर सारखा लोभ करून त्यांस आपले योगक्षेमविषयीं अपेक्षा न पडे यैसा स्वतां परामर्ष घेऊन चालवावें. कोणेविसीं आपला संशय त्यास किंवा त्याचा संशय आपणांस न पडतां आपलाले सेवेवरीं राहात तें करावें. कदाचित यकाचा संशय प्राप्त जाला तरी त्यायतः तेच समयीं शोध करून निःसंशय प्रशस्त चित्तें कार्यास प्रवर्तेत तें करावें. संशयनिवृत्ती नव्हेंच तरी त्यास परिच्छिन्न दूर करून इतर सेवा सांगावी. शासनार्ह असल्यास शासन करावें. ये गोष्टीची उपेक्षा न करावी. तैसेंच जवळील सेवक अत्यंत विश्वासू, सुज्ञ, आपला मनोदय जाणून वर्त्तेते, इंगित संज्ञा जाणते आणि शूर दर्शनी यैसे लक्षणीं होत असतां निर्दय आणि दुराग्रही दुष्टचित्त नव्हेत यैसे परीक्षून ठेवावेत. त्यांचे ठाई मनापासून लोभ करून ते आपणाविरहित इतर दैवत न जाणतां येकरूप निष्ठेनं राहात तें करावें. त्यांस योगक्षेमविषयीं कोण्हाचे अर्जव न पडे तें करावें. स्वाभाविक ते कोण्हाचे घरीं धण्याचे आज्ञेवेगळे न जात आणि अंतस्थ प्रकार बाहेर न बोलेत, तैसेंच धण्याचे संनिध उर्मीनें कोण्हावरी अन्याय न करू पावेत, थोर लोक, कारभारी यांची अमर्यादा न करीत, कोण्हाची चाडी न बोलेत, या रीतीनें मर्यादेनें ठेवावें. त्यांमध्यें तो तैसा भार धरील तैसी त्याची सरफराजी करावी.

[१३]

भोजन, उदक – पान यांचा समय नेमून त्यांस अन्यथा होऊं न द्यावें. उन्मत्त द्रव्य सर्वथैव भक्षूं नये; जवळील सेवकांस भक्षू देऊं नये. सर्वकाळ हत्याराव्यतिरिक्त खाली हात राहूं नये. हत्यारमात्राची भेजणूक – विद्या संपादून वरचेवरी वर्जीस करीत जावी. हत्ती – घोदे फेरणें या श्रमास अंतर न करावें, तीर – कमाना, बंदुखादि हत्यारें नूतन करणें, बाण भरणें, भांडी वोतविणें, सुरंग लावून मोर्चे चालविणें व जीन, खोगीर, बख्तरादि मुस्तैद करावयाचे संपूर्ण हुनर अवगत करून ठेवावें. येणेंकडून ज्याणें जो श्रम केला त्याचा गुण कळोन तदनुरूप त्याचे श्रमाचे सार्थक करिजेते. अन्यथा न्यून जालियानें कृतघ्नता येते. विशेष दिधलियानें गाफिली दिसते. याकरितां हें लिहिलें.

[१४]

सर्व शिल्पाचे हुनर अवश्यमेव अवगत करून ठेवावे. परंतु, हे श्रमावह धंदे स्वांगे करीत न जावें. काये म्हणोन कीं, या व्यसनीं गुंतलियानें राजकार्यास अंतर पदते. राजे लोकांस मुख्य साधनीय तो कारभार आहे. त्यात विक्षेप पडो न द्यावा. कलावंत, धाडी, गुनिजन, यांचे नृत्य – गायन महोत्सवाविरहित दरबारीं करूं नये. काये म्हणोन कीं, या प्रसंगी चित्त आसक्त जालें नाहीं तोच बरें. कांही येक आसक्ति जाहलियानें आवरीन म्हणतां आवरले जात नाहीं. तेंव्हां व्यसन प्राप्त होऊन राजकार्ये अंतरतात. किंबहुना, आणखीहि त्यामुळें दोष घडतात. याकरितां कोण्ही येक यैसें दुर्व्यसन याची संभूति होऊं देऊं नये.

[१५]

कवीश्वरांमुळे कीर्ति प्रसरते. त्यांणीं केले श्लोक, सुभाषित, कवित्वें यांमुळें शांति राहते. याकरितां, कवीश्वर, गुणी, शास्त्रज्ञ, प्रामाणिक, निर्व्यसनी यैसे पाहून त्यांचा आपल्या सामर्थ्यानुरूप संग्रह करून त्यांचें यथायोग्य बहुमान पुरःसर चालऊन ते संतोषरूप राहून स्वउद्योगीं तत्पर रहात तें करावें. परंतु, केवळ स्वस्तुति प्रिय होणें हाहि दोषच आहे. याकरितां कारभार अंतरून त्याचे भरीं मरूं नयें. तैसेच भाटहि मजलसींत, स्वारीमध्यें पूर्वील जाले राजे यांणीं संरक्षिले आहेत. याकरितां थोडे बहुत गुणी पाहून त्यांचाहि संग्रह करावा. परंतु, हे लोक कारभाराचे समयीं आणू नयेत. काये म्हणोनि कीं, कारभाराविरहित रिकामे लोक कारभारांत आलिया कितेक कार्ये प्रगट बोलावयाचीं, कितेक गौप्य करावयाचीं आहेत. त्यास कारभारी लोकांस इतर लोकांचा संकोच प्राप्त होऊन अंतर पडतें. याजकरितां कारभारांत इतर लोकांचा प्रवेश होऊं न द्यावा.

[१६]

राजे लोकांस विनोदाचें व्यसन येकंदर नसावें. सुहृद जाले तरी सेवक लोक; मर्यादा राहत नाहीं. ते आपली अमर्यादा आपण करून घेतली यैसें होतें. यखादे समयीं क्रोध आलियानें त्यांचा घात होऊं नये. याकरितां विनोद प्रवृत्ति नसावी. आणि आपले शहाणपणाचीच रीझ चित्तांत आणू नये. चित्तांत आले कार्यभागाचे गुणदोष स्वतां शोधून पाहावें. कार्यभागीं बुध्दिवंत असतील त्यांस पुसावें. आणि ज्याची जे अधिक बुध्दि असेल ते घेऊन जेणेंकडून योजिलें कार्य सिध्दिस जाय तें करावें. आपलेच युक्तीचा आग्रह करून असलिया सेवकांच्यानें कार्याचे गुणदोष परिच्छिन्नवादें बोलवत नाहींत. त्यामुळें त्यामुळें चाकरलोकांची बुध्दिविशेषता प्रत्ययास न येतां त्यांचा गुणलोप होतो, आणि कार्यहि नासतें.

[१७]

तसेंच संपादिले वैभवावरीं कृतकार्यता मानलियानें पुढें उद्योग राहतो. समयीं शत्रु प्राप्त जालियाने आहे राष्ट्र यावरीच संकट पडतें. यैसे होऊं न द्यावें. संपादिलें पाठीसी घालीत नित्यनूतन संपादावें, उद्योग करावा. आयव्यव – विचार पाहून जेणेंकडून दिवसेंदिवस राज्यात खजाना होय तें करावें. खजाना म्हणजे राज्याचें जीवन. पडले प्रसंगी खजाना आणून खजाना संग्रह करावयाची बरी नजर धरावी.

[१८]

सेवक लोकांची वेतनें नेमस्त करून बिलाकुसूर पाववावी. कार्यविशेष केलिया अथवा कुटुंबस्त असलिया कांही बक्षीस म्हणोन द्यावें. परंतु ज्या हुद्यावर जे वेतनाची मोईन असेल त्याच हुद्दयावर कार्यविशेष केल्याने अधिक वेतन न करावें. काय म्हणोन कीं, येकाचें वेतन अधिक केलियाने त्या प्रतीचे वरकड सेवक आहेत ते आपले अधिक वेतनाचे मुदे घालितात, दिलगीर होतात. कदाचित येकाचे भिडेनें त्यास अधिक केलियाने सारेच चाकर त्या प्रतीचे येकासारखे येक

आहेत, तेव्हां तितकियांसहि अधिक वेतन करावे लागेल. मग साराच बंद ढासळोन जातो. हे गोष्ट बरी नव्हे. याकरितां कोण्ही येका कार्यास जो मोइनेचा बंद केला असेल त्यास न्युनाधिक सर्वथैव करू नये. कार्यकर्ते मनुष्य आणि कार्य विशेष केलें यैसें जाहलियाने. त्या थोर हुद्दा सांगोन त्याचें चालवावें. इतकियानें मनुष्य उमेदवार असते. कार्यावर बक्षीस दिल्ह्याने दुसरियाच्यानें आड घालवत नाहीं. दुसरी गोष्ट बक्षीस न दिल्हे म्हणोन, जैसें वेतनाकरितां चाकर लोकांस रूसावयास जागा अहे, तैसें बक्षीस द्यावेंच म्हणून बोलावयास जागा नाहीं. आणि कार्यावर धणी बक्षीस देतो या उमेदीवर वरकड चाकर जिवाची तमा न पाहतां स्वामीकार्यावर अंगेजणी करितात. याकरितां सिरस्तेप्रमाणें तन करून कार्यावर बक्षीस द्यावें. परंतु जे मोईन असेल त्यास न्यूनाधिक्य सर्वथैव न करावें.

[१९]

स्वशौर्य – पराक्रम प्रकट करण्याचें साधन व सैन्यादि देशदुर्गाचे संरक्षणाचें आदिकारण ते हुजरात आहे. जे जे राजे व सेना – नायक मागें होऊन गेले व वर्तमान आहेत, त्यांणीं आधीं हुजरात सजोन त्या बळावर पुढें साधीत साधीत विशेष जमाव मेळविले, देशकोश संपादिले. ज्यांचे पदरीं हुजरात बळकट नाहीं ते सत्ता पराधीन. त्यांच्यानें कोण्हा येका कार्याचा स्वतां अंगेज पुरवत नाहीं. त्यामुळें केवळ सेवकाधीन होऊन राहावें, म्हणतील तें उगेंच यैकावें, कार्यभागीं लोक व सरदार योजिले कार्यास मनःपूर्वक प्रवर्तत नाहींत. तेणेंकडून कार्यनाश होतो. यैसें जालियानें राज्याभिवृध्दि काये होणें आहे? याकरितां जो स्वतां उद्योगी, शूर, ज्यास नित्य नूतन संपादीन हे हिंमत त्यांणीं आधीं हुजरात सजावी.

लश्कर, हशम, आडाव, बंदुखी, तिरंदाज, करोल यैसा पंचरूढ जमाव ठेवावा. हुजरातींत माणूस ठेवावें ते परम शूर, अस्कारियाचे, निवडक, निव्वळ हुकुमबारदार, ज्यांचे नांव यैकिलियाने लस्करांत व मुलकांत सकळहि पसंद करीत, समयीं दशहत वागवीत. तऱ्हेवाईक, सरेखोर, अर्मयाद, बालभाष्य, व्यसनी, कुचोदय, कुचाळ्या करणार, येका धण्यापासून हरामखोरी करून आला असेल, यैसा लोक हुजरातींत येकंदर ठेऊंच नये. काये म्हणोन कीं, हुजरातीचे भरवसियावर सकलविषयीं निश्चिंत असावें लागतें, समयीं जिवावर होड करावी लागते. वरकड सरदारांस मर्यादेनें ठेविजेते यैसे लोक असलिया इतक्याहि गोष्टी अनुकूल पडणार. नाहींतर अंतर पडलिया शासन करावेंच लागतें. तेव्हां इतर सोबती दिलगीर होतील, किंवा खाशावरींहि बनो शके. याकरितां यैसे लोकांचा संग्रह हुजरातींत न करावा. लाक्षणिक मनुष्य एकावच्छेदें मिळतात यैसें नाहीं. याकरितां देशांत, लस्करांत, गड-किल्ले यांत फिरतां मनुष्याची आस्था धरून कारभारियाविरहित जेथें जें उत्तम मनुष्य आढळेल तें समागमें घेऊन लाऊन परीक्षा करून मग हुजरातींत ठेवावें.

[२०]

यैसा जो जमाव ठेवावा त्यास रात्रंदिवस दरबाराच्या चौक्या पहारे नेमून देऊन त्याप्रमाणे त्यांची नित्य हजेरी पाहत जावी. येक वेळ हजीर न जाला तरी समजाऊन सांगावें. मागतीं अंतर पडलें तर दटाऊन सांगोन जागा करावा. इतक्यावरिहि मोइनेप्रमाणें चौकी – पहारा न राखेच तरी त्यास परिच्छिन्न दूर करावें. शासनयोग्य अन्याय केलिया तेच क्षणीं यथायोग्य शासन करावें; भीड धरू नये. मुळीं हुजरातींत मर्यादा न चाले तरी मग बाहेर काय चलो पाहाते? याकरितां हुजरातींत बेबंद सर्वथैव होऊं देऊं नये. त्यास जे मोइन केली असेल ते बिलाकुसूर पाववावी. त्याची समजावीस दुसरियावर न टाकितां आपले मायेचे, इतर अर्जव न जाणेत यैसे सबनिसाचे विद्यमानं आपण स्वतां करीत जावी. लोभ करून रसिकतेनें मनुष्यमात्र आपले मायेंत बरे आणावें. सकळांपेक्षां हुजरात बरी ताजी राखावी. आणखी कोण्ही फितावलियानी हा निर्वाह इतर स्थळीं होणार नाहीं, यैसे त्याचे प्रत्ययास येऊन कोण्हाचे फितवियांत न मिळेत यैसें करावें.

[२१]

तखारा, कटारा, तीर-कमाना, बंदुखादि हत्यारें, बख्तरें, घग्या, टोप, चिलखत, पाखरा, ताज, हुके, दारूगोळे, बाणादि सामान बरें संपादून मजबूत असावें. लिहिलेप्रमाणें जमाव व सामान हमेशा जवळ व स्वतां उद्योगशील यैसे असलियाने मग काय न्यून पडोंन पाहतें? बाहेरील फौज व सरदार हुकूम मानितात, आपणांस हरयेक कार्याची हिंमत असते. आत्मरक्षणाची निश्चिंती होऊन इतर कार्यास बुध्दि चालते. जे समयीं जें करीन यैसें चित्तांत आणिल्यास तें अनुकूल होतें. पराधीनता न घडतां शासन अव्याहत चालते. आपले शूरत्वाचा व उद्योगाचा आस्कारा वाढतो. शत्रु आदिकरून सकळहि वचक मानीत हलखुद असतात. याकरितां हुजरातीची उपेक्षा न करिता सकळ राजकार्यात हे अग्रेसर कार्य आणून हुजरातींत सिलेदार येकंदर न ठेवितां लिहिलेप्रमाणें हुजरात सजावी.

[२२]

॥श्लोक॥ त्यजेत्स्वामिनमत्युग्रमत्युग्रात्कृपणं त्यजेत

कृपणादविशेषज्ञं ततोऽपि कृतनाशनम ॥१॥

हे गुण व मनुष्याचे दाटीचा कंटाळा व मनुष्यासी बोलण्याचा अभाव हे गुण सर्वथैव असूं नयेत. येणेंकडून स्वामी – सेवकाचें चित्त – यैक्य न होतां सेवकलोक पडदियानें राहून निखालसपण पडत नाहीं. मनुष्याचे गुणदोष ध्यानांत न येतां मनुष्यसंग्रह होत नाहीं. याकरितां या गुणांचा परिच्छिन्न परित्याग करून जेणेंकडून निखालसपणें मनुष्य – संग्रह होय तें करावें. जाल्या मनुष्य – संग्रहांत येथाधिकारें सर्वाची भीड वागवीत जावी. थोरा मनुष्यास साधारण मनुष्याबरोबर होऊं न देतां येकाचा येकापासोन उपमर्द होऊं न द्यावा. आपल्या हितकार्यावर दृष्ट ठेऊन साधारण मनुष्य आणि कार्यकर्ते असलिया त्यास नवाजोन त्याची भीड स्वतां वागऊन त्याणें केला अर्ज चालऊन त्यास भारी करून दाखऊन जेणेंकडून आपलें हितकार्य होय तें करावें. कोण्ही येक चाकर नूतन ठेवणें त्याचें ठिकाण, भाऊबंद, पहिली चाकरी संपूर्ण पुसोन जर लबाड, लच्याळ अथवा परकियांकडील पाळती, खूनी, शराबी, बदअमली, केवळ वृध्द, कार्यांतून गेला, यैसा नसेल, बरा मर्दाना पाहून त्यास चाकरीस ठेवावें. परंतु, कोण्ही येक चाकर जामिनाव्यतिरिक्त न ठेवावा. चोरी – मारी, हरामखोरी करून पळून गेला तर जामिनास तगादा करावा. मुलाहिजा न करावा. म्हणजे माणूस खबरदार असतें; बेलगाम होत नाहीं, सांगितली चाकरी दुरूस्त करितें.

[२३]

राजेलोकीं परिमित बोलत जावें. कार्यविरहित हर कोण्हासी भलत्याच गोष्टी बोलत बैसो नयेत. यैसे बोलो लागलियावरीं मनुष्य सलगीचे होऊन अमर्याद होतें. राजकारण – प्रसंग, कार्याकार्य – विचार, प्रसंगाचे गुणदोष, ज्या लोकांसि बोलणें तें आधीं त्या लोकांचे प्रोत्साहन प्रगल्भपणें अगत्यागत्य करून त्याजकडूनच बोलवावें. आपण चित्त देऊन

यैकावें. आपले युक्तीस समर्पक आलें तरी उत्तम म्हणोन मान्य करावें. आपले विचारास त्या लोकांची नजर पावली नसली तरी आपण त्यांची अवहेलना न करितां, स्फुटवक्तेपणें साहित्य योजोन, उतावळी न दर्शवितां, सावकाश संपूर्ण कार्य – विवंचना गुण – दोष बोलावें. त्या लोकांच्या प्रत्ययास आणून द्यावें. वरकड नित्य कार्ये साधारण सेवकांस सांगणें तें प्रायशा इशारतीनेंच सांगत जावें. इशारत म्हणोन सर्वकाळ मुखनेत्र हस्तपादादि अंगविकार – चांचल्य सर्वथैव न दाखवावें. बैसले ठाई स्थाणु किंवा मेरू यैसा आसनजय बरा अभ्यासावा.

राजेलोकीं लहान अथवा थोर कोण्ही येक सेवकाचा दोष मुखे उच्चारित जाऊं नये; आढळल्या दुसऱ्याजवळ बोलो नये. आपल्याच चित्तांत ठेऊन त्याचे परिहाराचा उपाय योजीत जावा. कोण्ही येक पडिले अंतर धण्यास कळलें नाहीं इतका पर्दा आहे तोच बरें. इतकियानें माणूस मर्यादवंत असतें. किंबहुना या प्रकाराविषयीं सावध राहातें. तेणेंमुळें त्याचा प्रतिकार करावया आपणांस सुलभ पडतें.

[२४]

राजेलोक जाले तरी अवगुणांचा त्याग आणि गुणांचा संग्रह येकदांच होतो यैसे नाहीं. याजकरितां राजकुमाराजवळील शिक्षा करणार सभ्य मनुष्यें येक, दोन, च्यार यैसी ठेवावी. नित्य त्यांचेच सहवासें वर्तवावें. शास्त्राभ्यास, लेखनाभ्यास, अनालस्यपणें निष्ठुरवादें करवावा. तैसेच भेजणें, परजणें, कुस्ती घेणें, तालीम करणें या विद्येचे राजगुरू, जेठी व पहलवान व बंकाईत, पटाईत, दंडाईत आदिकरून या विद्येत निपुण यैसें पाहून ठेवावें. त्यांकडून त्या त्या विद्येचा अभ्यास करवीत जावा. माया धरून अभ्यासास अंतर करूं नये. किंनिमित्त कीं, ईश्वर सर्व जनांचा गुरू. सकळांचे कल्याणाकल्याणाचा इंदू नृपती कल्पिला आहे. तो सगुण असला तरी बहुतांचे कल्याण. अवगुणी जाहलियावरीं बहुतांचे अकल्याण. अत येव ‘राजा कालस्य कारणम’ याकरितां राजेलोकीं बहुत सगुण असावें लागतें.

यद्यपि सर्व विद्या अधीत, सर्वगुणसंपन्नता जाहली, श्रीकृपें राज्यहि प्राप्त जालें. सर्वजण स्तुतीहि करिते. तथापि, त्यावर न जाणें. नित्यातित्य स्वकीय गुणदोष विचारणा करीतच असावी. किंबहुना येक – दोन सभ्य मनुष्य भिडेचे, विचारवंत, प्रामाणिक, सुज्ञ यैसे नित्य सहवासीं वागवावें. त्यांजीं वरचेवर पडले अंतरविषयी सावध करीत असावें. त्यासी यैसी परिच्छिन्न आज्ञा करावी. त्यांस वडीलपणासारिखा मान देऊन त्यांची भीड बहुत वागवावी. सावध करतील त्यांचा वीट न मानिता ते समयीं त्यांचे प्रोत्साहननिमित्त संतोषी होऊन त्यांची खुशामत करीत जावी. म्हणजे ते लोक चित्तप्रशस्ततेनें अंतर पडिलें सांगत जातील. त्या त्या अंतराचा परित्याग करावा. म्हणजे जैसें वृक्षाचें मूळ दृढ भूमींत, तो वृक्ष विस्तारातें पावतो, तद्वत राज्यमूळ तो नृप, तो गुणवंत असतां तें राज्य विस्तारातें पावतें.

राजेलोकीं बहुत सोसक असावें. किन्निमित्त कीं बहुत जनांचा स्वामी राजा. चांगले गुण सर्वात सारखेच असतात यैसें नाहीं. कोण्हांत कांही तरी दोष असतच आहे. किंबहुना गोरगरिबांपासोन सरकारकुनांपर्यंत समयीं संतापहि पावतात. संतापलेपणें अवार्च्यवाद कार्यकर्म करितात. ते समयीं शांतता धरून त्यांचे संतोषास्तव कांही हास्यवदन होऊन त्यावर जाला अन्याय बरा चित्तांत आणून यथोचित पारपत्य करावें. म्हणजे उत्तरकाळीं शाहणें मनुष्य आपणच शरमिंदे होते. तें धण्याचे कृतोपकारी होऊन फिरोन तैसा अवगुण करीत नाहीं. इत्यादि सेवकलोकांपासोन दोष सांदवावयाच्या युक्ति सहिष्णुपणाविरहित होत नाहींत.

[२५]

राज्यामध्यें हुजरात, गड – किल्ले, लस्कर – हशम यांचा नियम करणें, प्रजा संरक्षणें, धर्माधर्म विचारून पाहणें, यथाकालीं दान देणें, सेवकलोकांची केलीं वेतनें पाववणें, समयाचे समयीं प्रजेपासून करभार घेणें, संपादिले पदार्थाचा संग्रह करणें, नित्यानित्य राज्याचा आय – व्यय पाहणें, स्थूळ, सूक्ष्म, अतीत, अनागत कार्य सुचोन त्या त्या कार्यानुरूप अगोधर

त्याचा विचार योजणें, न्याय अन्याय पाहून यथाशास्त्र शासनाचा निश्चय करून शासन करणें, परचक्रादि अरिष्टांचा परिहार योजणें, देशोदेशी वार्तिक प्रेरून वर्तमान आणवणें, समयविशेष शत्रूस संधि – विग्रह – उपेक्षा न करितां यथोचित विवेक करून तदनुरूप प्रवर्त करणें, आहे राज्य त्याचें संरक्षण करून नूतन संपादणें, अंतःपुरादि नाजुक नियम ते यक्षोचित रक्षणें, संभावितांचें मान वाढवून क्षुद्रांस नियमांवरीं ठेवणें, दैवतें व दैवतनिष्ठ सुब्राह्मण यांचे प्रसाद संपादणें, अधर्मप्रवृत्ति मोडून धर्माभिवृध्दि करून शाश्वत लोकाश्रयित होणें इत्यादि हीं नृपकार्येच आहेत.

परंतु, केवळ नृपानें स्वतांच इतकाहि धंदा करीन म्हणतां होतो यैसें नाहीं. याकरितां हा सकळ राज्यभार चालवावयाकारणें आपले प्रतिनिधि प्रधान करावे लागतात. प्रधानविरहित राज्यभार चालत नाहीं. मागें जे जे राजे जाले त्यांणीं स्वहित चित्तांत आणून राज्यभारार्थ प्रधान निर्माण केले. त्यांचे आपणांसारखे बहुमान वाढऊन राज्यभार चालविले. प्रधान म्हणजे राज्यलक्षणगृहाचे स्तंभ आहेत. राज्य यथोचित संरक्षून नूतन निर्माण करणें याचें मुख्य कारन प्रधान. प्रधान म्हणजे नृपसत्ताधारक. प्रधान म्हणजे धर्मसंरक्षणाचे अध्यक्ष. प्रधान म्हणजे राज्यमदजनित अन्यायसागराची मर्यादा. प्रधान म्हणजे हत्तीचे अंकुश. किंबहुना प्रधान म्हणजे यहलोकीं राज्यकृत्यसंपादनामुळें नृपाची विश्रांती, धर्मप्रतिपालनामुळें परलोकपंथींची दीपिका. प्रधानापेक्षा राजेलोकांस इतर आप्त व अधिकोत्तर किमपि नाहीं. सकळ सेवकांपेक्षा प्रधानाचा बहुमान विशेष आहे. प्रधान हेच राजे लोकांची बाजू. प्रधान हेच राजबंधू. यैसें राजेलोकीं पूर्ण चित्तांत आणून लाक्षणिक प्रधान पाहून करावें. त्यांवरीं सर्व राज्यभार ठेवावा.

[२७]

प्रधान म्हणजे सरकारकून, त्याची भीद सकळांपेक्षां अधिकोत्तर वागवावी. आपलें शासनाप्रमाणें त्याचें शासन सकलांवरीं चालवावें. लहान – थोर राज्यकृत्य त्याचेंच विचारें करावें. सकलांमध्यें त्याचें थोरपण वाढलें पाहिजे. याकरितां समयविशेषें आपला आग्रह सोडून त्याचा शब्द चालविलासा करावा. स्वल्प गोष्टीनिमित्त त्यास दिलगीर न करावें. पाच टक्क्याच्या प्याद्यापासोन सरकारकुनापर्यंत भिडेचा शिरोभाग तो सरकारकून. हे भीड येकायेकीच वाढते यैसें नाहीं. पर्यायें चढत चढत बहुताश्रमें हे भीड वाढली असते. ते स्वल्पकार्यास्तव प्रमाद करून सर्वसाधारण लोकांमध्ये अवाच्य संभाषण अथवा चालत आले बहुमान अंतरें तोडिली तऱ्ही पुन्हां ते पाणी चढतें यैसें नाही; तेव्हा इतर लोक त्याची भीड कसी वागवितील? त्याची भीड नाहीं तेव्हां त्याचे म्हटलें कोन यैकतो? त्याचें म्हटलें यैकत नाहीं, तेव्हां यथोचित राज्यकारभार कसा चालतो? इतर साधारण अप्रसिध्द मनुष्य या महत्कार्यात घातलिया त्याची भीड वाढावया बहुत दिवस लागतील. तों कित्येक वर्षे नाश होणार. याकरितां आधीं सरकारकुनी देणें ते बहुत विचारून, मनुष्यपरीक्षा करून, केलें कार्यामध्यें फिरोन आपणांस संकट न पदे यैसें बरें शोधून, लाक्षणिक मनुष्य वाढवीत कार्यधुरंधर पाहून, मग सरकारकुनी सांगावी.

सरकारकुन पदवी सामान्य नव्हे. नृपपदवीउपरीं सरकारकुनाची पदवी. तदनुरूपच यथोक्त नृपतुल्य गुण सरकारकुनाचे गुण असावें. सरकारकून म्हणजे कुलीन, कृतकर्मे, कार्याकार्यविचक्षण, शास्त्रज्ञ, राजधर्मविशारद, पापभीरू, स्वामीसेवकभाव जाणोन वर्तते. दैवतैकनिष्ठ, दर्शनीय, सदयपूर, सधैर्य, समंजस, स्फुटवक्ते, निरालस्य, निराग्रही, निर्व्यसनी, निष्पाप, पुण्यशील, उद्योगशील, अतीत-अनागत, कार्यकर्ते, अलालुची, अहिंसक, सामदाम, दंडभेद, संधिविग्रह, मित्रभेद-मित्रसंधानादि अनेक उपायें शत्रुसाधनीं चतुर इत्यादि उत्तमगुनसंपन्न यैसे पाहून त्यासी सरकारकुनी सांगावी. या गुणांस विपरीत अंगहीन, चोरी करणार, यैशास इतर मामले न सांगावे. तेथें तर सरकारकुनी तरी महत्पद, तें नच सांगणें. यदर्थी संशय काय आहे?

कुलीन, सामान्य अथवा थोर परंतु बहुत दिवसांचा सेवक ज्याचे वडिलीहि सेवा बहुत केल्या आहेत यैशास नवाजावें हें उचित आहे. परंतु तो जर दुराग्रही, म्हटली गोष्ट सोडावयाचा नव्हे, अथवा व्यसनी, येकाचे बहुमानें दुःख पावणार, ईर्ष्या करणार, यैसा असला तरी कंतकपुष्पवृक्षांची पुष्पें मात्र घेऊन कंटकांचा परित्याग करिजेतो या न्यायें

त्याचा परित्याग करावा. त्यास परिच्छिन्न घरीं बसऊन त्याचे भावाबंदांत जो योग्य सुबुध्द असेल त्यास हातीं धरावें. सर्वगुणसंपन्न मनुष्य आणि साधारण हुद्दा करिते त्यांस गुणविशिष्टतेकरितां येकायेकी सरकारकुनी सांगो नये. गुणविशिष्ट असलिया त्यासी क्रमें करून वाढवीत सरकारकुनी सांगावी.

[२८]

सरकारकुनी सांगितल्यानंतर क्षणांक्षणां त्याची अवगणना, अपमान सर्वथा न करावा. कदाचित समयाचे गुणें सरकारकुनापासोन यखादें जाणत नेणत अनुचित कर्म होत असिले तरी ते गोष्ट चित्तांतच ठेऊन त्याचा ऐष इतर लोकांत न बोलतां ते गोष्ट आपणांस कळली यैसेंहि त्यास अथवा वरकड सेवकांस कळो न देतां, युक्तीचे वाटेनें पर्यायेंकडून त्यापासून तो दोष सांडवावा. सरकारकुनादि सेवक येकायेकी त्यासारखे मिळणें कठीण. यास्तव या लोकांचे बहुमानविषयीं बहुत सावध असावें. तरीच चित्तप्रशस्तेनें यथोचित राज्यभार चालवितात, उमेदवार होऊन जाले श्रम चित्तांत न आणितां अधिकोत्तर संपादितात.

[२९]

सरकारकुनास मुतालिक देणें तेहि सर्वोत्कर्षगुणसंपन्न, ज्या त्या मामलियाचा सांग निर्वाह करीत आणि आपले वोढीचे, यैसें पाहून द्यावें त्यांचे हातून सरकारकुनांनीं त्यांसी वैषम्य न करितां मामला घेत जावा. सरकारकुनाचे निसबतीचे लोक आणि कार्यकर्ते मनुष्य असलिया धण्यांनीं प्रत्यकवादें त्याचे स्वरूप योग्य मामले सांगोन सेवा घ्यावी. ज्याचे निसबतीचें जें मनुष्य त्यासी त्याचेच मामलियांत सर्वथैव न ठेवावें.

देशदुर्गांचे संरक्षण, नूतन देशसंपादन योध्देलोकांविरहित होत नाहीं. तथापि, तो यखतियार केवळ त्याच लोकांचे हातीं दिधलियानें ते लोक युध्दाच्या प्रयोजनाचे. पुण्य-पापांचे भय धरून, स्वामी-सेवक भावें वर्तोन इतरांस वर्तविणें, यथान्यायें मुलकाचा बंदोबस्त करणें, शास्त्रन्यायें अन्याय शोधून पारिपत्य करणें, ही कामें सरकारकुनाचीं आहेत. याकरितां संपूर्ण राज्यभर व देशदुर्गाचा यखतियार सरकारकुनाचे हातीं द्यावा. सेनानायक त्या अधीन करावे. येणेंकडून समयीं सरकारकुनापासोन अंतर पडिल्या शासनविषयीं संकटहि पडत नाहीं. किंबहुना सकळ कार्यभागांत येकास येक मुदई होऊन असतात. त्यामुळें आपण लाऊन दिल्ही मर्यादा येकाचें भयें येक सुरळीत चालवितात.

[३०]

राज्याचा यखतियार सरकारकुनावर द्यावा. (परंतु) त्यांणीं सांगावें तेव्हांच आपणास कळावें यैसें सर्वथा न करावें. आणखी आपले मायेचा विश्वासू मनुष्य त्यासमागमें देशांत व गडकिल्ले यांत व सेवेत ठेऊन त्यांचे हातें किंबहुना वार्तिक मुखें वरचेवरीं वर्तमान मनास आणून खबरदार असावें. त्यामुळें त्यांणीं केली सेवा व कार्यविशेष व देशांत जाला न्यायान्याय, आपणांस छदम होऊं न पावतां तत्क्षणीं कळतो. तदनुरूप पारपत्य केलें जातें. अन्यायी अनायासेंच शासन पाऊन हालखुद राहतात.

[३१]

त्यास संपूर्ण राज्यभार व देशोदेशींचे पारपत्य यकाचेंच स्वाधीन करणें परम अनुचित. प्रत्यक प्रत्यक सरकारकुन, प्रत्यक प्रत्यक सेनानायक यांसीं त्यांचे आटोपानुरूप प्रत्यक प्रत्यक कार्ये सांगावी. तितकियांचा स्वतां परामर्ष करावा. कार्यभागपरत्वें लागलें उपसाहित्य तें आपण वरचेंवरीं अनुकूल करून द्यावें. केले कार्यानुरूप त्याचा बहुमान करीत जावा, म्हणजे उमेद वाढून येकाचे ईर्ष्येनें येक असाध्य कर्म तेहि साधितात. दिनप्रतिदिनीं प्रतिपच्चंद्रन्याय राज्याभिवृध्दि करितात. येकाचेंच हातें राज्यभार असलियावरी इतर तत्समान जे आहेत ते राजकार्याविषयीं उदासीन होतात. किंबहुना जो पुढें होतो त्याचें व त्याणें केले कार्याचे अपकारास प्रवर्ततात. येणेंमुळें राज्यभार नाश होतो. याकरितां बुध्दिमंत नृपतीनें हे गोष्टी सहसा न करावी.

[३२]

साहुकार म्हणजे राज्याची व राज्यश्रीची शोभा. साहुकारांकरितां राज्य अबादान होतें. न मिळे ते वस्तुजात राज्यांत येते; राज्य श्रीमंत होतें. पडिलें संकटप्रसंगी पाहिजे तें कर्जवाम मिळतें. तेणेंकरून आपलें संकतपरिहार होतें. साहुकाराचें संरक्षणमध्यें बहुत फायदा आहे. याकरितां साहुकारांचा बहुमान चालवावा. कोण्हेविशीं त्यावरीं जलल अथवा त्याचा अपमान होऊ न द्यावा. पेठापेठांत दुकानें-बखारा घालोन हत्ती, घोडे, नरमिना, जरबाब, पशमी आदिकरून वस्तजात व रत्नें व शस्त्रे आदिकरून अशेष वस्तुजात यांचा उदीम चालवावा. हुजूरबाजारमध्येंहि थोर थोर सावकार आणून ठेवावे. वर्षसंबंधें तसेंच लग्नादि महोत्सवी त्यांचे योग्यतेनुरूप प्रतिष्ठेने बोलाऊन आणून वस्तपात देऊन समाधान करीत जावें. परमुलखीं जे जे सावकार असतील त्या6 ची समाधानें करून ते आणावे. त्यांसी अनुकूल न पडे तरी असतील तेथे6 च त्यांचे समाधान रक्षून, आपली माया त्यांस लाऊन त्यांचे मुतालिक आणून, त्यांस अनुकूल ते जागा, दुकानें देऊन ठेवावें. तैसेच दर्यावर्दी सावकार यांसहि बंदरोबंदरीं कौल पाठऊन आमदरफ्ती करवावी.

[३३]

सावकारांमध्ये फिरंगी, इंगरेज, फरांसिस, डिंगमारादि टोपीकर हेहि लोक सावकारी करितात. परंतु ते वरकड सावकारांसारिखे नव्हेत. त्यांचे खावंद प्रत्यक प्रत्यक राज्यच करितात. त्या6 चे हुकमाने त्यांचे होत्सातें हे लोक या प्रांतीं सावकारीस येतात. राज्य करणारांस स्थळलोभ नाहीं यैसें काय घडो पाहते? तथापि, टोपीकरांचा या प्रांते प्रवेश करावा, राज्य वाढवावें, स्वमत प्रतिष्ठावें हा पूर्ण अभिमान. तदनुरूप स्थळोस्थळीं कृतकार्याहि जाले आहेत. त्याहिवरि हट्टी जात, हातास आले स्थळ मेलियाने सोडावयाचे नव्हेत. यांची आमदरफ्ती आले-गेले यैसीच असो द्यावी. त्यांसी केवळ नेहमीं जागा देऊं नये. जंजिरेया समीप या लोकांचे येणें-जाणें सहसा होऊं देऊं नये. कदाचित वखारीस जागा देणें जालेंच तर खाडीचे सेजारीं समुद्रतीरीं न द्यावा. तैसे ठाई जागा दिधलियावरीं आपले मर्यादेनें आहेत तोवर आहेत. नाहीं ते समयीं आरमार दारूगोळी हेंच त्यांचे बळ. आरमार पाठीसी घेऊन त्याचे बळें त्याबंदरीं नूतन किल्लाच निर्माण करणार. तेव्हां तितकें स्थळ राज्यांतून गेलेंच. याकरितां जागा देणेंच तरी खाडी लांब गांव दोन गांव राजापूरसारखी असेल तेथें फरांसिसास जागा दिल्हा होता, त्या न्यायें दोन-च्यार नामांकित शहरें असतील त्यांमध्ये जागा द्यावा. तोहि नीच जागा, शहराचे आहारीं शहराचा उपद्रव चुकऊन नेमून देऊन वखारा घालवाव्या. त्यासहि इमारतीचें घर बांधो देऊं नये. या प्रकारें राहिलें तरी बरें. नाहींतरी याविनाहि प्रयोजन नाहीं. आले-गेले असोन त्यांचे वाटें आपण न वजावें, आपले वाटें त्यांणी न वजावें इतकेंच पुरे.

[३४]

गनिमाचे मुलकांतील, गनिमाचा मुलूक मारिल्यामुळें अथवा दर्यावर्दीमुळें साहुकार सांपडेल तरी मवसर पाहून त्यांसी खंड करावा. खंडाचा वसूल घेणें तोहि त्यास राखून घ्यावा. खंड फारीख जाहलियावरीं थोडीबहुत त्यांची मेहमानी करून बहुमानें त्यांसी त्यांचे स्थळास पावऊन द्यावें. गनिमांकडील सेवक लोकांस जे शासनें आहेत ते साहुकार – लोकांस उचित नव्हे.

वतने आणि वतनदार

[३५]

राज्यांतील वतनदार – देशमुख व देशकुलकर्णी –पाटील आदिकरून यांसी वतनदार म्हणोन म्हणावें. हे प्राकृत परिभाषा मात्र आहे. ते स्वल्पच परंतु देशनायकच आहेत. सार्वभौमापासोन बलन्यूनतेनें उतरती परंपरा बळिवंत राखोन दुर्बळ वर्ततच आहेत. परंतु, त्यांस साधारण गणावें यैसें नाहीं. हे लोक म्हणजे राज्याचे दायादच आहेत. आहे वतन इतकियावरच कालक्रमणा करावी, सर्व देशाचा स्वामी म्हणजे राजा त्यांसी निष्ठेनें वर्तावें, कोण्हाचा अन्याय न करावा, हे त्यांची बुध्दि नाहीं. नूतन संपादावें, बळकट व्हावें, बळकट जाले म्हणजे येकाचें घ्यावें, दावे-दरवडे करावें हा त्यांचा सहज हव्यास. राजशासन होईल हें जाणोन अगोदर दुसरियाचा आश्रय करितात, वाटा पाडितात, देश मारितात. समयीं जिवाचीहि तमा धरीत नाहींत. परचक्र आले म्हणजे वतनाचे आशेने सुलूख करितात, स्वतां भेटतात. तिकडील भेद इकडे, इकडील भेद तिकडे करून राज्यात शत्रूचा प्रवेश करितात. मग, तेच राज्याचे अपायभूत होऊन दुःसाध्य होऊन जातात. याकरितां या लोकांचे संरक्षण परम युक्तिजन्य आहे.

इत्यादि दोष या लोकांत आहेत म्हणून यांचा द्वेष करावा, वतनें बुडवावीं म्हणतां हाहि परम अन्याय. अन्याय विशेष अनर्थाचेंच कारण. तेंहि न होतां त्यांस केवळ मोकळी वाग देईन म्हणतां यांची निजप्रकृत तेव्हांच प्रगट होणार. याकरितां या दोन्ही गोष्टी कार्यास येत नाहींत. यांस स्नेह व दंड यांमध्ये संरक्षून ठेवावे लागतात. आहे वतन तें चालऊन प्रजेवरी त्यांची सत्ता असो न द्यावी. हक, इनाम आज्ञेविरहित घेऊं न द्यावा. जें चालत आलें असेल त्याहून जाजती जवभर लाजिमा तोहि होऊं न द्यावा. आणि देशाधिकारियांचे आज्ञेंत वर्तावें.

[३६]

सात-पाच भाऊबंद अथवा निसबतीचे लोक यैसे एकजमावें वतनावरीं राहूं न द्यावें. शोध करून जे भाऊबंद व निसबतीचे लोक असतील त्यांस दूरप्रदेशीं त्यां (चे) त्यांचें कर्तेपणायोग्य कामें सांगून कबिलेदेखील प्रत्यक प्रत्यक ठेवावे. वतनावरी गुंज होऊ न द्यावी. कदाचित वतनदारांत कोण्ही उन्मत्त, उच्छृंखल यैसा कोण्ही असला तरी त्यास नवाजून जें कठीण कार्य असेल तैसे कार्यावरी त्यास पाठवावा. त्यांमध्यें कार्य अथवा त्याचा नाश हीं दोन्हीं सत्कार्येच आहेत. वाचला तर आणखी कठीण कार्य सांगावें.

[३७]

वतनदारांचा परस्परें कलह होऊं न द्यावा. वतनदाराची खुशामत बरी करीत जावी. परंतु त्यांस वर्तवावयाचा पाइंडा आहे, त्या चालीस तिळतुल्य जाजती होऊं न द्यावें. अंतर पडिल्या तात्काळ शासन करावें. वतनदार पाहून वर्षा दोवर्षा कांही समर्पक अंतर स्थापून अल्पस्वल्प द्रव्यादिग्रहणें हलके करीतच असावें. ज्याजवळोन अंतर पडिलें नसेल तैसा वतनदार जवळ असतां इतर सेवकांजवळ हे वतनदार बहुभले, प्रामाणिक आमचे मायेचे, इत्यादि त्यास प्रोत्साहन होय, यैसीं वचनें बोलत जावीं.

वतनदारांमध्यें कार्यकर्ते आनि प्रामाणिक मनुष्य असल्या तैसे सेवक मिळणें परम कठीण. आधीं वतनदार हा येक विश्वास, ततोपि प्रामाणिक, म्हणजे सोनें आणि सुगंध. याकरितां त्याचा अत्यादरें संग्रह करावा, मेहमानी करावी, बहुमान वाढवावा, हुजूर-सेवा सांगावी, किंबहुना जें नाजुक कार्य असेल तैसे कार्यावरीं ठेवावें.

वृत्ती आणि दान

[३८]

लहान अथवा थोर परंतु प्राचीन परंपरागत वृत्ति चालत आल्या असतील तो वृत्तिलोप केलियानें परम पातक आहे. येकाची वृत्ती येकास सर्वथैव न द्यावी, स्वतां अपहार न करावा. कदाचित वृत्तिवंताने अपराध केला तथापि, त्यास यथाशास्त्र शासन करावें. परंतु, वृत्यपहार करावा हें विहित नव्हे. वृत्तपहार करावा यैसा महदपराधहि केला असिला तरी, शास्त्र काढून सास्त्रावरीं भार देऊन शास्त्रीं सांगितलें असेल तैसें करावें. मुख्यार्थ हाच कीं, न्याय न पाहतां अन्यायें दुसरियाचा वृत्यपहार करावा हे क्षुद्रबुद्धि सहसा धरू नये.

तैसेंच सेवकलोकीं अथवा वृत्तिवंतांनी सेवा उदंड केली तरी त्यांसी द्रव्य, अश्व, गज, वस्त्र, भूषणादि द्यावीं, योग्य पाहून थोर सेवा सांगावी. परंतु, नूतन वृत्ति करून देऊं नये. किंनिमित्त कीं, जरी दिवाण महसुलांत वृत्ति करून दिधली तरी तितका महसूल वृत्तिवंशपरंपरेनें न्यून होतो. महसूल न्यून होणें हे राज्याची शीर्णता. राज्याची शीर्णता तोच राज्यलक्ष्मीचा पराभव. याकरितां राज्यकुळीं निर्माण जालियानें कोण्हाचे खुशामतीवर न जातां, मोह न पावतां, महसूल न्यून पडो न द्यावा.

[३९]

जरी रयतेवरीं हक करून दिल्हा तरी नूतन कानूमुळें रयतेवरी जलाल होऊन रयत पीडा पावते, श्रमी होते. येकाचे सुखानिमित्त बहुतांस श्रम करावे, या कर्मामध्यें दुसरा शाप द्यावाच न लगे. बहुतांचा शाप यहलोकीं परलोकीं बाधक. तैसेंच ज्याची वृत्ति द्यावी त्याचसारिखें त्याचे वंशज होतील यैसे नाहीं. कदाचित त्याचे वंशजांनीं त्याचें मागें हरामखोरीची नजर धरिली तर त्यास त्याच वृत्तींचे बळ होणार. तेव्हां विशेष अमर्याद होतो. मग आपण होऊन राज्याचें शाश्वत अकार्य करून ठेविलें यैसें होतें. अथवा केल्या अन्यायास्तव आपले वंशजांनीं ते वृत्ती दूर केली तरी स्वदत्तापहार दोष आपले वंशजावरीं येतो. तैसेंच या कलियुगीं दिवसेंदिवस पाप अधिकच होणार, प्रस्तुत होत चाललेंच आहे; ततोपि वृत्तिवंतास तो पापाचें भयच नाहीं. कदाचित याच वृत्तीवर होत होत, ज्यासी वृत्ति द्यावी त्यांणें अथवा त्याचे वंशजांनीं दस्युभाव धरून देशांत पीडा करू लागले, तरी तो दोष वृत्ति देणारावरीं येतो. इत्यादि दोष बरे चित्तांत आणून नूतन वृत्ति कोण्हास करून न द्यावी.

[४०]

तैसेच सेवक अथवा वृत्तिवंत यांस हरयेक कार्यप्रयोजनामुळें भूमि इनाम देणें हा परम अन्याय. जो राजा होत्साता राज्याचा शत्रू असेल त्यांणें भूमीवर उदार व्हावें. 'राजा भूपति' यैसे भूमिकरितां म्हणावें. ते भूमीच गेलियावरी पति कोण्हाचा होणार? कदाचित विशेष सेवा केली म्हणोन ग्राम अथवा भूमि द्यावी तरी राज्य आहे तेथें वंशपरंपरेनें कार्ये आहेतच. सेवकही कार्ये करणार आहेत. तेव्हा ज्या समयीं जे सेवक कार्य करतील त्यास भूमि देत असावें, यैसे देतां देतां संपूर्ण राज्य भरीस घालावें यैसें होतें. वरकड यतद्विषयीचे विशेष दोष वृत्तीच्या विषयांत लिहिले आहेत. तेही अवश्यमेव प्राप्त होतात. याकरितां जो राजा राज्य करणार, राज्य वाढवणार, नीतिवंत म्हणोन कीर्ति संपादणार त्यानें सर्वथैव मोह न पावतां यवोदरप्रमाण भूमि तेहि इनाम देऊं नये. सेवकलोकीं वंशपरंपरेने उपयोगास ये यैसी सेवा केली तरी त्यास

वंशपरंपरेनें चाले यैसें द्यावें म्हणावें, तर जेंव्हा मान्य करून सेवक जाला, वेतन गेतो, तेंव्हा त्यांणें पडेल तैसें जीवाभ्य श्रमसाहस करून स्वामिकार्य करावें हा सेवकाचा सेवाधर्मच आहे. तथापि, येखादी उत्कृष्ट सेवा जे कोण्हाच्यानें नव्हे यैसी केली तर त्यास येखादी सेवा मुशारेयाची वेतन करून देऊन, रयतीवर जलल अथवा महसुलांत न्यून न होय यैसें करावें.

[४१]

धमार्थ भूमिदान देण्याचें पुण्य अनंत आहे. परंतु, धर्मांत अधर्म, अधर्मांत धर्म हे धर्माची सूक्ष्मता बरी शास्त्रतः विचारून धर्मार्थ भूमि देणें ते देश, काळ, पात्र पाहून द्यावी. जोगी, जंगम, वेशधारी इत्यादि जे स्वसामर्थ्यें मेळवावयास सामर्थ्य धरितात, ज्यांस भिक्षार्थ फिरवयास कार्यास येतें, यैशांस अथवा ज्यांचे वंशज दुष्ट दुराचार्यप्रवर्तक होऊ शकेत, यैशांस, तैसेच स्वधर्मविरोधी, पाषांडी, यांस ग्राम अथवा भूमि न द्यावी. जे श्रोत्री, कुटुंबवत्सल, वेदशास्त्रसंपन्न, अनुत्पन्न, ज्यांणीं घर सोडून भिक्षेस जातां ज्यांचा कर्मलोप होतो, यैसे सदब्राह्मण पाहून पाहून पर्वादि पुण्यकाळीं अथवा महाक्षेत्री सदक्षणिक धारादत्तें ग्राम अथवा भूमि देणें, ते द्यावी, तैसींच थोर थोर जागृत देवतायतनें, सत्पुरूषांचे मठ, समाधिस्थाने, जेथे पूजा, नैवेद्य, यात्रादि अन्नशांती नियमित आहे यैसे स्थळींही ग्राम अथवा भूमि देणें ते द्यावी. आणि दिधलियावरीं कैसाहि आपत्काळ पडो, प्राणपर्यत संकटें पडोत, परंतु, यहलोकीं सुख क्षणैक आहे हं जाणून, परलोकभय संपूर्ण चित्तांत आणून दिधलियामध्यें आचमनभर उदक, तेहि लीलाप्रसंगेकडूनहि अभिलाषू नये. यैसे जे पापभीरू राजे आहेत त्या6 चे संकट तो ईश्वरच परिहार करितो. यद्यपि, होणार ते पापबुध्दि धरलियानें चुकतें यैसे नाहीं. किंबहुना पापबुध्दीनें विघ्नांचीच अभिवृध्दि होते. याकरितां हा लिहिला अर्थ बरा चित्तांत आणून त्याप्रमाणें वर्तणूक करावी.

दुर्ग आणि त्यांची व्यवस्था

[४२]

संपूर्ण राज्याचें सार तें दुर्ग. दुर्ग नसतां मोकळा देश परचक्र येतांच निराश्रय, प्रजा भग्न होऊन देश उद्ध्वस होतो. देश उद्ध्वस जाल्यावरी राज्य यैसें कोण्हास म्हणावें? याकरितां पूर्वी जे जे राजे जाले त्यांणीं आधीं देशामध्यें दुर्ग बांधून तो देश शाश्वत करून घेतला, आलें परचक्रसंकट दुर्गाश्रयीं परिहार केलें. हें राज्य तरी तीर्थरूप थोरले कैलासवासी स्वामींनी गडांवरूनच निर्माण लेलें. जो जो देश स्वशासनवश्य न होय त्या त्या देशीं स्थळविशेष पाहून गड बांधिलें, तैसीच जलदुर्गे बांधिलीं. त्यांवरून आक्रम करीत करीत साल्हेरी-अहिवंतापासोन कावेरीपर्यंत निष्कंटक राज्य संपादिलें. अवरंगजेबासारिखा महान शत्रु चालोन येऊन विजापूर-भागानगरसारखीं महासंस्थानें आक्रमिलीं. संपूर्ण तीस-बत्तीस वर्षेपर्यंत या राज्यासी अतिशय केला, त्याचे यत्नास असाध्य काये होतें? परंतु राज्यांत किल्ले होते म्हणोन अवशिष्ट तरी राज्य राहिलें. पुढें पूर्ववत करावयास अवकाश जाहला.

[४३]

या उपरीहि ज्यास राज्य संरक्षण करणें, आहे त्यापेक्षा अधिकोत्तर साधणें, त्याणें स्वतां गदकोटांची उपेक्षा न करितां, परम सावधपणें, असतील गडकिल्ले त्यांची यथोक्त मजबुती करावी. नूतन देश गडकोट नसतील त्या देशांत आपले राज्याचे सरदेपासून पुढें जबरदस्तीनें स्थळें बांधून, बांधीत बांधीत तो देश आक्रमावावा. त्या स्थळाचे आश्रयीं सेना ठेऊन त्यापुढील देश स्वशासनवश्य करावा. यैसें करीत करीत राज्य वाढवावें. गडकोटांचा आश्रय नसतां फौजेच्यानें परमुलकीं टिकाव धरून राहवत नाहीं. इतकियांचे कारण ते गडकोट म्हणजे खजिना, गडकोट म्हणजे सैन्याचें मूळ, गडकोट राज्यलक्ष्मी, गडकोट म्हणजे आपलें प्राणसंरक्षण, यैसें पूर्ण चित्तांत आणून कोण्हाचे भरवसियावर न जातां आहे त्याचें संरक्षण करणें व नूतन बांधणें याचा हव्यास स्वतांच करावा, कोण्हाचा विश्वास मानो नये.

[४४]

गडकोट संरक्षणाचें कार्य परम नाजुक आहे. स्थळास मामलेदारादि जे लोक ठेवावे त्यांणीं यखादा भेद केलियामुळें, अथवा शत्रु चालोन आला असतां नामर्दी केल्यामुळें, अथवा त्यांचे गाफिलीमुळें स्थळास दगा जाला तरी स्थळरहित तितके राष्ट्र हातींचे गेलें; उरल्या स्थळांस व राज्यास उपसर्ग लागला. शत्रु प्रबळ होऊन पावला असतां जो गेला लेल्ला, त्या किल्लेकराची सर्वे इतर राहिले किल्लेकरांस लागोन तेहि स्थळास अपाय योजतात. म्हणजे येकेक राज्यासच धक्का बसतो. याकारणें किल्लेकोट जतन करणें हे गोष्ट सामान्य आहे यैसें न समजतां तेथील उस्तवारी व शासन यांस तिळतुल्य अंतर पडो न द्यावें.

[४५]

त्यास आधीं किल्ल्याचा जीव तो किल्ल्याचा हवालदार, तैसाच सरनौबत. हे निःस्पृह, कोण्हाचे निसबतीचें अथवा येकाचे आर्जवामुळें ठेवावे यैसें नाहीं. जे कुळिवंत मऱ्हाटे आणि शिपाई, जे शरम धरीत असतील, कबीलदार, विश्वासू,

अलालुची, अनिद्र, सकल लोकांचे समाधान रक्षून यथोचित रीतीनें सर्वांपासून स्वामिकार्ये घेत, हें स्थळ म्हणजे धण्यानें हे आपली परम प्रिय ठेव दिल्ही आहे, आपले प्राण वाचले असतां त्यास दगा होऊं नये यैसें पूर्ण चित्तांत आणून जे धण्यानें लाऊन दिल्ही मर्यादा यास तिलांश अंतर पडो न देतां, दिवसाचा उद्योग दिवसां, रात्रींचा उद्योग रात्रीं, निरालस्यपणें करून सर्व प्रेत्नें स्थळ जतन करीत यैसे ठेवावें. तैसेंच सबनीस व कारखानीस हे कारकून धण्यानें लाऊन दिल्हे मर्यादेचे प्रेरक, सकल उचितानुचित कार्याचे सूचक, जैसे हवालदार-सरनौबत खावंद, तैसेच हेहि खावंद त्यांणीहि त्याच न्यायें सकलास वर्तऊन आपण वर्तावें लागते. याकरितां तेहि याच गुणांचे आणि लिहिणार, अमीन, निर्भीड यैसे पाहून ठेवावे. तैसेच तटसरनोबत, बारगीर, नाईकवाडी, रजपूत ठेवणें ते बरे मर्दाने कबीलदार विश्वासू यैसे पाहून नजर गुजर करून ठेवीत जावे. किलियांत दहा टक्यांचा प्यादा ठेवणें तोहि हुजूरचे सनदेखेरीज न ठेवावा.

किलियामध्यें मनुष्य ठेवणें तें चालक, चोर, खुनी, तऱ्हेवाईक, भ्याड, अवाई खाणार, सरेखोर, कैफी, फितवेखोर, असे सर्वथाहि ठेऊं नये. जे ठेवणें तें परीक्षा करून ठेवीत जावें. त्यांतहि तीन वर्षांनी हवालदार काढावा, चहूं वर्षांनीं सरनोबत काढावा, पांचां वर्षांनी सबनीस-कारखानीस काढावे आणि त्या मामल्यावरीं त्या त्या मामल्यायोग्य आणखी मामलेदार पाठवावे. जे काढावे त्यांचेहि त्यांचे स्वरूपानुरूप समाधान करून कांही येक दिवस समागमें वागऊन स्वामी-सेवक भावाची त्यांची बुध्दि मलिन जाली असली तरी सहवासामुळें पुन्हा सोज्वळ करून, श्रमी होऊं न देतां, त्यांचे आटोपानुसार आणखी मामले सांगावे. तैसेंच तटसरनोबत-बारगीर हेहि नवे-जुने करीतच असावें. नाईकवाडी-रजपूत अन्यायी अथवा कार्यकर्ता असलिया त्यास काढून ज्यास जें शासन अथवा सर्फराजी करणें ते करीतच जावी.

[४६]

किल्याचा हवाला अथवा सरनोबती करीत असतां तो मृत्यु पावला तरी तो मामला त्याचे पुत्रास अथवा भावाबंदास न सांगावा. त्याचे पुत्र अथवा भाऊबंद असतील त्यांचे समाधान करून त्यांचे स्वरूपानुसार आणखी उद्योग सांगून चालवावें. लस्कराचे सरदाराचे भावाबंदांस अथवा त्याचे निसबतीचे लोकांस परिच्छिन्न किल्याचा मामला सांगूं नये. तैसेंच येका घरचे भाऊबंद येक, दोन, तीन आहेत आणि तितकेहि गदवई तरी त्यांस किल्याचे मामले अवश्यमेव सांगावेच लागतात. काय निमित्त कीं, किल्याचे कामाचे माणूस मिळणें फार कठीण आहे. परंतु, त्यांस समीप समीप किल्यावर न ठेवावे. दूर दूर किले येकाचा हात येकास न पावें, मध्यें आणखीं किले असतील यैशा किल्याचे मामले सांगोन सेवा घ्यावी. किल्यांतील मुलकांतील देशमुख-देशपांडे, पाटील-कुलकर्णी, चौगुले आदिकरून मिरासी वतनदार त्यांस त्यांसमीपच्या किल्यावरी सेवा न सांगावी. त्यांचे वतनापासोन दहा-पांच गांवें दूर किले असतील तैशा किल्यांस ठेवावें. तेंच वतन आणि समीपतेची सेवा जाहल्यावरी चाकरी बरी दुरूस्त न राहतां क्षणांक्षणां घरास जाणार, किंबहुना वतनाचे आशेनें स्थळास भेद करून दगाहि करणार. यांकरितां किल्याजवळील लोक किल्यांवर न ठेवावे.

[४७]

किल्याचे मामले करीत असतां चोरीमारी, कचकलागत, सुस्ती नाकाबिली, इत्यादी अन्यय असलिया, सिरिरस्त्याप्रमाणें मुदतीचा मार्ग न पाहतां त्यास काढून आणावें. अन्याय पाहून शासन करावें. त्या मामल्यावरी त्यामामल्यायोग्य दुसरें मनुष्य मर्दाने पाहून पाठवावें. गडकोट मामलेदारानें अथवा हरयेकानें स्थळास दगा होये यैसी दुर्बुध्दि धरिली आहे यैसें वर्तमान आलें तरी आधीं प्रमाणाप्रमाण न पाहतां, प्रलापावरी न घालितां, त्यास सावध होऊं न देतां, ततछणी काम हातीचें न जाय यैसा उपाय योजोन, कोण्हास कळो न देतां त्यास काढून आपणांजवळ आणावें. हुजूर आल्यावर रास्ती न्याय करून, अन्याय खरा जाला तरी तात्काळ बेमुलाहिजा त्याचा शिरच्छेद करावा, आणि तें शिर गडोगडीं फिरवावें. यैसे जो करील त्यास हा नतीजा म्हणोन धांदोरा पिटवावा. वाजवी न्याय करितां निरपराध जाला तरी त्याचें आपणांस काढून आणिलें हा डाग चित्तांतून जाय यैसें बहुता रीतीनें समाधान करावें. परंतु, फिरोन त्याचे

मामलेयावरीं त्यास न पाठवावें. रोजमरा चालऊन सहा-चार हुजूर ठेऊन मग त्यायोग्य आणखी मामला असेल त्यावरीं पाठवावें. तैसेंच आणखी खरी अथवा लटकी बदलामीमुळें ज्या स्थळींहून मनुष्य आणावें, रोहपोहमुळे दुरापराध जाला तरी फिरोन त्याचे मामलेयावरीं त्यास न पाठवावें. अन्याय खरा जाल्यावरीं परिछिन्न त्या त्या अन्यायारूप शासन करावें.

[४८]

स्थळास गनिमाचा वेढा आला तरी सामान व उपराळा आहे तों गडवईतून रोज जुंझोन स्थळ जतन करावें. सामान सरलें, उपराळा राहिला, निदान येऊन पडिलें, तरी धण्यांनी हर उपायें मामलेदारादि लोक काढून आणून वाचवावें. धण्याचा हात पावेना यैसें जालें तरी परिछिन्न मामलेदारादि लोकीं यका करून मरावें. त्याचे मुलांलेकरांचें धण्यांनीं सर्व प्रकारें चालवावें. परंतु, लिहिलेप्रमाणें निदान येऊन पडिलें तरी सला करून, स्थळ देऊन आपला जीव वाचवावा यैसें सर्वथा न करावें. जो मामलेदार यैसे करून तोंड घेऊन येईल त्याचे मुखावलोकन न करितां, फिरोन सेवा न सांगतां त्यास घरींच बसवावें. फिरोन त्याचेविसीं कोण्ही अर्ज करील तरी त्यास अर्ज करूं न देतां लिहिलेप्रामाणें त्यास ठेऊन, स्थळाचा तगादा लाऊन विलाज करवावा. तो श्रम करीत असतां स्थळाचा उपाय न होय, तेणेंमुळें शरमिंदा होतो, भय वागवितो, यैसे प्रत्ययास आलें तरी मग कोण्हीही सरकारकून अर्ज करितील त्यांचे भिडेनें अर्ज कबूल केला यैसें करून त्यास दर्शन देऊन हुजूरचा मामला सांगावा. मग वाढवीत वाढवीत वाढवावा.

[४९]

कदाचित कोण्ही मामलेदार स्थळास संकट जालें म्हणोन स्थळ गनिमास देऊन आपला जीव वांचऊन तो गनिमाकडे गेला तरी तो यत्नेंकरून हस्तगत होय ते गोष्ट करावी. अगदी हातास न लागे तरी त्याचे लेक गुलाम करावे, बायका बटकी कराव्या, त्यासहि विष अथवा मारेकरी घालोन हरप्रयत्नें तेथील तेथें मारवावा. जर सामान सरलें, उपराळा राहिला, धण्याचा हात न पावें यैसें जाहलियावरीं निदानीं मामलेदारांनीं गड गनिमांस देऊन गनिमाकडे गेला तरी त्याचे कबिल्यास तैसाच निर्बंध करावा. पहिले लिहिलेप्रमाणें सकळ निर्वाह करावा. जर कौल घेऊन आला तरी त्याचीं मुलें-लेकरें सोडावीं, त्यास घरीं बसवावा. स्थळाचा उपाय करील तरी करून द्यावा. पर्यायेकडून कितीकां दिवसांउपरीं हरयेक मामला सांगावा.

[५०]

किल्याची सेवा परम कठीण. शासन परम उग्र. शासन न करितां किल्याचें काम सर्वसाधारण होऊन जाणार यैसें सर्वथा न करावें. शरीरसंबंधीं, आप्तविषयीं अथवा त्यांचे निसबतीचे लोक, अंतर पडलिया ज्यांस शासन करितां आपणांस संकोच, यैसे लोकांस किल्याचे मामले न सांगावे. शासनास अंतर जाल्या दुसरियास अर्ज करावयास जागा होतो. भिडेने भीड वाढतें; केली मर्यादा तुटोन जाते. मर्यादाभंग हेंच राज्यनाशाचें कारण. याकरितां मर्यादाभंग सहसा होऊं न द्यावा.

[५१]

राज्य-संरक्षणाचें मुख्य कारण ते किले. ते देशोदेशीं स्थळें पाहून बांधावें. किल्यासमीप दुसरा पर्वत किल्यास मुर्दई असो नये. कदाचित असला तरी सुरंग लाऊन पाहून गडाचे आहारीं आणावा. सुरंगास असाध्य असला तरी तोहि जागा मोकळा न सोडितां बांधोन मजबूद करावा. गडाची इमारत गर्जेची करू नये. तट बुरूज चिलखतें, पाहरें, पडकोट जेथें जेथें असावें ते बरे मजबूद बांधावें. नाजुद जागे असतील ते सुरंगाहि प्रेत्नें अवघड करून पक्की इमारत बांधोन गडाचा ऐब टाळावा. दरवाजे बांधावे ते खालील मारा चुकऊन, पुढें बुरूज देऊन, येताजातां सर्व बुरूजांचे आहारीं पडोन दरवाजे बांधावें. किल्याचा येक दरवाजा हा ऐब थोरलाच आहे. याकरितां गड पाहोन येक, दोन, तीन दरवाजे, तैशाच थोर दिंडया करून ठेवाव्या. इमारतीवर मामलेदार गौडे आदिकरून ठेवणें ते बरे शाहाणे, कृतकर्मे, निरालस्य पाहून ठेऊन गडाची इमारत मुस्तेद करावी.

कितेक किले प्रत्येक पर्वतच आहेत. कितेक पर्वत थोर, त्याचा यखादा कोन उपराची जागा पाहून बांधावा लागतो. त्यास दरवाजापुढें अथवा तटाखालें मैदान भूमि लागते. म्हणजे तो गड भुईकोटादाखल जाहला. आला गनिम त्यांणें दरवाजास अथवा तटास लागावें यैसें होतें. हे गोष्ट बरी नव्हे. याकरितां ये जातीचा जो किला असेल त्यास आधीं सर्व प्रेत्नें दरवाज्यापुढें तटाखालतें जितकें मैदान असेल तितका खंदक खोल आणि रूंद खाणून तटाचे पायीं दुसरा परकोट मजबूद बांधोन त्यावरी भांडीं, जुंबरे ठेऊन खंदकाचे कडेस येकायेकीं परकी फौज येऊं न पावे यैसें करावें.

गडास यावयाचे मार्ग असतील ते सुगम नसावे. सुगम असिले तरी ते मोडून त्यावरी झाडी वाढऊन आणखीकडे परके फौजेस जातां कठीण यैसे मार्ग घालावे. याविरहित बलीकुबलीस चोरवाटा ठेवाव्या. त्या सर्वकाळ चालो देऊं नयेत. समयास तेच दिंडी अथवा दरवाजा याचा राबता करून सामान सर्वदां नेत जावें. गडाची राखण म्हणजे कमरग्याची झाडी. ते झाडी प्रयत्नें वाढवावी. त्यामध्यें येक काठी तेहि तोडूं न द्यावी. बलकुबलीस या झाडीमध्यें हशम, बंदुखी घालावयाकारणें जागे असो द्यावे. गडासभोवती नेहमीं मेटें असावी. घेरियाची गस्त करीत जावी. गस्तीचा जाब मेटेकरी यांणीं देत जावा. गडाखालतें इमारतीचें घर किंवा घराभोवतें दगडाचे कुसू सर्वथैव असो न द्यावें.

तैसेंच गडावरी आधीं उदक पाहून किला बांधावा. पाणी नाहीं आणि ते स्थळ तर आवश्यक बांधणें प्राप्त जालें तरी आधीं खडक फोडून तळीं-टाकीं पर्जन्यकाळपर्यंत संपूर्ण गडास पाणी पुरे यैसीं मजबूद बांधावीं. गडावरीं झराहि आहे, जैसें-तैसें पाणीहि पुरते, म्हणोन तितक्यावर निश्चिंती न मानितां उद्योग करावा. किंनिमित्त कीं, जुझामध्यें भांडियाचे आवाजाखालें झरें स्वल्प होतात आणि पाणियाचा खर्च विशेष लागतो, तेव्हां संकट पडतें. याकरितां तैसे जागां जकेरियाचे पाणी म्हणोन, दोन-चार तळीं-टाक्रीं बांधोन ठेऊन त्यांतील पाणी खर्च होऊं न द्यावें. गडाचें पाणी बहुत जतन राखावें.

[५२]

गडावरीं राजमंदिराविरहित थोर इमारतीचें घर बांधो नये. राजमंदिरास चुना दाट गच्च द्यावा. घरांत कोठे उंदीर, विंचू, किडा, मुंगी राहे यैसी दरज न ठेवावी. घरास कुसूं पाहिजे तें निर्गुडी आदिकरून झाडाचें पातळ घालावें. गडकरी यांणीं राजमंदिर म्हणोन खाली न ठेवावें. सर्वकाळ वस्ती करून धूम्रें करून घर साबूत राहें, जीवजंतु राह न पावें तें करावें. धणीं गडावरी येतात यैसें कळतांच अगोधर दोन-च्यार दिवस मामलेदारानें येऊन, खासा उभा राहून संपूर्ण घर सारऊन रांगोळी आदिकरून घालऊन, धणी गडावरीं येईत त्याच जागां सदर करून बसत जावें. गडावरीं व मार्गामार्गावरीं व बाजारांत, तटोतट केरकस्पट किमपि पडो न द्यावें. ताकीद करून केर गडाखालें न टाकितां जागां जागां जाळोन ते राखहि परसापरसांत टाकऊन घरोघर होतील भाजीपाले ते करवावे.

[५३]

गडावरीं धान्यगृहें आहेत त्यांस अग्नि, उंदीर, किडा-मुंगी, वाळवी यांचा उपद्रव न बाधी यैसे भूमीस दगडांची छावणी करून गच्च बांधावी. ज्या किल्यास काळा खडक दरजेविरहित असेल तैसे ठाई तेलातुपास टाकीं करावीं. स्वल्पमात्र दरज असेल तरी चुना कमावलेला लाऊन पाझर न फुटे यैसें करावें. गच्चीस धर चांगला यैसी भोई असेल तेथें गच्चीघर करून थोर थोर काचेचे मर्तबान, झोलमाठ-मडकीं आणोन त्यास मजबूत बसका करून त्यांत तेल-तूप सांठवावें.

दारूखाना घराजवळ, घराचे वारियाखालें नसावा. सदरेपासून सुमारांत जागा पाहोन भोवतें निर्गुडी आदिकरून झाडाचें दाट कुसूं घालून बांधावा. त्यांत तळघर करावें. तळघरात गच्च करावा. त्यांत माच घालून त्या घरीं दारूचे बस्ते-मडकीं ठेवावी. बाण-होके आदिकरून मध्यघरात थेवावे. सरदी पावो न द्यावी. आठ-पंधरा दिवसांनी हवालदारांनी येऊन दारू, बान, होके आदिकरून बाहेर काढून उष्ण देऊन मागतीं मुद्रा करून ठेवीत जावें. दारूखान्यास नेहमीं राखण्यास लोक ठेवावे. त्यांणीं रात्रंदिवस पाहरियाप्रमाणें जागत जावें. परवानगीविरहित आसपास मनुष्य़ येऊं न द्यावें.

[५४]

किलासंरक्षणाचें कारण तें भांडी व बंदुखा, याकरितां किल्यांत हशम ठेवावे. ते बरकंदाज ठेवावे. तटसरनोबत, हवालदार यांसहि बंदुखीचा व तोफा गाडावयाचा अभ्यास असावा. संपूर्ण जागां व गडाचे उपराचे जागां त्यासारिखीं भांडीं, अंबुरें चरक्या आदिकरून यंत्रे बुरजाबुरकास, तटोतट टप्पे मुजरे साधून ठेवावी. भांडियांचे गडे, चरक, भांडे पाहून मजबूद लोखंडी कट देऊन त्यावरीं ठेवावीं. दारूच्या खलित्या व गंज व भांडे निववावयाच्या कुंच्या, गोळे आदिकरून रेजगारीसुध्दां सुपारीप्रमाणें लहान-थोर नदीतील खडे, बाणाच्या पलाखा, जामग्या तरफा, काजे दुरूस्त करावयाचे सामाने, आदिकरून हा जिन्नस भांडियाजवळ हमेशा तयार असावा. दगडी जिन्नस दारूचे अंतरे ठेवावे. होके-बाण हेहि पाहरे-पाहरियास तयार असो द्यावें. दरम्यान मुलकांत गनीम कोठें आहे? येईल ते समयीं कोठींतून आणून तयारी करीन म्हणेल तो मामलेदार नामाकूल, आळसी तैशास मामला सांगो नये. येक वेळ केली आज्ञा त्याप्रमाणें अंधपरंपरेनें निरालस्यपणें उगेंच वर्तावें. तरीच समयीं दगा होत नाहीं, लाऊन दिल्हा काइदा अव्याहत चालतो.

पर्जन्यकाळीं भांडियास व दरवाज्यांस तेल-मेण देऊन, भांडियाचे काने मेणानें भरून भांडियावर भांडियापुरती आघोडी घालून जायां होऊ न द्यावी. वरक़डहि जिन्नस सरदी न लागे यैसा अबादान ठेवावा. इमारतीचें काम आदिकरून तयार जालेंच असते. तथापि, तट, पाहरे, बुरूज, कोट कांही जाया होतच आहेत ते वरचेवर मजबूद करावे लागतात. तटास झाड वाढतें तें वरचेवर खाणून काढावें. तटाचे व तटाखालील गवत जाळून गड नाहणावा लागतो. या कामास गडोगडास गड पाहून इमारतीचा कारखाना नेहमीं ठेऊन मुद्राधारी याचे स्वाधीन करावा. तैसेच गोलंदाज, विश्वासू, कबीलदार, नेहमीं लागा दुरूस्त मारणार यैसे मर्दाने गड व गडाची भांडी पाहून जितके लागत असतील तितके ठेवावें.

[५५]

गडावरील झाडें जीं असतील ती राखावी. यांविरहित आंबे, फणस, चिंचा, वड, पिंपळ, आदिकरून थोरवृक्ष व लिंबे व नारिंगें आदिकरून लहान वृक्ष, तैसेच पुष्पवृक्ष व वल्ली, किंबहुना प्रयोजक, अप्रयोजक, जें झाड होत असेल तें गडावरीं लावावे, जतन करावें. समयीं तितकेंहि लाकडे तरी प्रयोजनास पडतील.

[५६]

गडोगडीं ब्राह्मण, ज्योतिषी, वैदिक व्युत्पन्न तसेच रसायने वैद्य व झाडपाल्याचे वैद्य, शस्त्रवेद्य, पंचाक्षरी व जखमा बांधणार, लोहार, सुतार पाथरवट, चांभार यांचाहि गड पाहून येक-येक, दोन दोन असाम्या संग्रहीं ठेवाव्या. लहानशा गडास या लोकांची नित्य कामें पडतात यैसें नाहीं. याकरितां त्या त्या कामाचीं हत्यारें जवळ असो द्यावीं. जे समयीं काम पडेल ते समयीं करतील. नाही ते समयीं आदिकरून तहसील तलब चाकरी घ्यावी. रिकामें न ठेवावें गडोगडीं तनखा, दास्तान, इस्ताद आदिकरून गडाच्या प्रयोजनाची वस्तुजात गडास संग्रह करून ठेवावेंच लागते. याविरहित गड म्हणजे आपल्या कार्याचे नव्हेत, यैसे बरें समजोन आधी लिहिलेप्रमाणें गडाची उस्तवारी करावी.

आरमार आणि त्याचा सरंजाम

[५७]

आरमार म्हणजे स्वतंत्र येक राज्यांगच आहे. जैसे ज्यास अश्वबल त्याची पृथ्वी प्रजा आहे. तदवतच ज्याजवळ आरमार त्याचा समुद्र. याकरितां आरमार अवश्यमेव करावें. चालीच्या गुराबा बहुत थोर ना बहुत थोर ना बहुत लहान यैशा मध्यम रीतीनें सजाव्या. तैसीच गलबतें करावीं. थोर बरसें, फरगात जे वाऱ्याविणें प्रयोजनाचे नव्हेत यैसें करावयाचें प्रयोजनच नाहीं. कदाचित येक-दोन सलाबतीमुळें केले तरी जें आरमार करावें त्यावरी मर्दाने मारक माणूस, भांडीं, जंबुरे, बंदुखा, दारूगोळी, होके आदिकरून आरमारी प्रयोजन-समान यथेष्ट बरें सजुतें करावें. त्याचे प्रत्यक प्रत्यक सुभे करावे. दर सुभेयास पांच गुराबा, पंधरा गलबतें करून द्यावीं, इतक्यांस येक सरसुभा करावा, त्याचे आज्ञेंत सर्वांनी वर्तावें.

[५८]

आरमारास तनखा मुलकांत नेमून द्यावा. पैदास्तीवरी नेमणूक सहसा न करावी. पैदास्तीचे नेमणुकेमुळें उपद्रव होऊन सावकारी बुडते. बंदरें राहिलीं पाहिजेत. प्रायोजनिक वस्त ते परस्थळीहून आणावी तेव्हां येते. यैसे जाल्यामध्यें राज्याचा भ्रम काय उरला? तैसेच जकाती आदिकरून हासीलहि बुडाला. लुटीमध्यें गोरगरिबांचा सत्यानास होऊन अपरिमित पापहि वाढलें, आरमारकरीहि बेलगाम होऊन मनःपूत वर्तो लागले, तरी नेहमी तनखा मुलकांतून देणें घडते, तरी इतका अनर्गल प्रसंग न होता. कदाचित आरमारास सारा नेहमीं तनखा कैसा अनुकूल पडतो म्हणावें तरी जितका अनुकूल पडेल तितकेंच आरमार सजावें. सावकारीं वाढवावी. सावकारीमुळें जकातीचा हासील होईल. तितक्यावरी कितेक आरमार करता येईल. या रीतीनें आरमार सजीत सजीत सजावें.

आरमारकरी यांणीं हमेशा दर्यात फिरून गनीम राखावा. जंजिऱ्याचे सामान व दारू वरचेवरी पाववीत जावी. येविसीं जंजिरेकरी यांचा बोभाट हुजूर येऊ न द्यावा. सर्वकाळ दर्यावर्दी गनीमाचे खबरींत राहून गनिमाचा मुलूख मारावा. हवी पालती घालोन गनिमाचे स्थळांचे लाग करावे.

[५९]

दर्यात कोण्ही सावकारांचे वाटे जाऊं नये. त्यांस कोण्हाचा उपद्रव लागत असेल तरी तो परिहार करावा. गनिमाचे मुलकाचीं विदेशींची व गैरकौली यैसे सावकारा6 ची तरांडी येतां-जातां आली तरी तीं परभारें जांऊ न द्यावीं. अभय देऊन, दिलासा करून, त्यांचे दसोडीस हात न लावितां बंदराबंदरास घेऊन द्यावें. मुलुकगिरीचे कारभारी यांणीं जाऊन त्यांचें समाधान करावें. लाकडें-पाणी घेतील तें घेऊं द्यावें. बहुतांप्रकारें नारळाचे शाहाळे आदिकरून जें त्यास पाहिजे तो जिन्नस असेल तो विकत अनुकूल करून द्यावा. याहि विरहित आणखी खरेदी-फरोख्त आत्मसंतोषें करतील तो अल्पस्वल्प जकात घेऊन सुखरूप करू द्यावा. कोण्हें येक प्रकारें त्या त्या परकी सावकारास सौख्य दिसे, माया लागे, राज्यांत आमदरफ्ती करीत यैसें करावें.

[६०]

गनिमाचे मुलकांतील तरांडीं दर्यात असल्यास कस्त करून घ्यावीं. धरून बंदरांत आणावीं. मालांत काडीइतकी तसनस न करितां तमाम माल जप्त करून महालांचे कारकुनांनी व आरमारकरी यांणीं हुजूर लेहून पाठवावे. आज्ञा होईल तैसी वर्तवणूक करावी.

आरमारास व गनीमांस गाठ पडोन जूझ मांडले तरी सर्वांनी कस्त करून येक जमावें. गनीम दमानी घालून जुझावें. वारियाचे बळें गनीम दमानीं न येतां आपण दमानीं पडलों, आपलें गलबत वाऱ्यावरि न चलें यैसें जाहलें, तरी कैसेंहि आपलें बळ असो तऱ्ही गनिमासी गांठ न घालितां गाठ तोडीत तोडीत आपले जंजिऱ्याचे आश्रयास यावें. तरांडियांस व लोकांस सर्वथा दगा होऊं देऊं नये. आपणांस राखून गनीम घ्यावा. गनीम दमानें पडोन हारीस आला, जेर आला, तऱ्ही येकायेकी उडी घालो नये. दुरून चौगीर्द घेऊन भांडियांचा मार देत असावें. दगेखोर गनीम आपण जेर जालों यैसें जाणून दगाबाजीने घेतो, म्हणोन जवळ बोलाऊं नये. आपल्याजवळ बोलाविल्याने पायाला आगी टाकून तरांडे जाया करितो. याकरितां त्याचा विश्वास न मानितां, कौलास आला तरी दुरूनच कौल देऊन त्याचेच बतेल्यावरून, सरदारदेखील लोक आपणांजवळ आणावें. मग, त्याचे तरांडियावरीं आपले लोक चढवावे. नाहींतरी मालशांतीची तमा न धरितां भांडियाचेच माराखाले तरांडे फोडून टाकून सलाबत पाडावी.

[६१]

आरमाराची छावणी करणें तो दर्या तुफाण होणार तों आठ-पंधरा दिवस अगोधर करावी. तेहि प्रतिवर्षी येकाच बंदरी अथवा हरयेक जंजिरियाखाली किंवा उखडयामानीं सर्वथा न करावी. प्रतिवर्षी यक्याच बंदरीं छावणी केल्याने आरमाराचे लोक बारगळ, ताकीद केली तरी कांही येक मुलकास उपद्रव होतच आहे तो येकाच मुलकास होणार. यैसें होऊं न द्यावें. उघडयामानीं आरमाराची छावणी केली तरी छावणी करणे ते आरमार धडयावर वोढावें लागतें. वरती छावणी, तशामधें दगेखोर गनीम चोरीछपीने तात्काळ अग्नीचा दगा करणार. यैसेंहि होऊन द्यावे. केवळ किल्याचेच बंदरांत छावणी करावी तरी आरमाराचे मनुष्य बहुवस, प्रायशा अविंध आणि उन्मत्त. येखादे बोलीचालीमुळे कच-कळागत होऊन लोक वाया जाणार, हे बरें नव्हे. याकरिता आरमाराची छावणी करणें ते प्रतिवर्षी नूतन बंदरी, ज्याबंदरी मोहारी किला. किल्याचे दहशतीनें गनीम खाडी उतरो न शके. अथवा आड-खाडी. यैसे खाडींत आरमाराची छावणी करावी. तेहि सारें आरमार येकाच जागें न ठेवावे, जागां जागां छावणीस ठेवावें. रात्रीस खाडीतील गस्त व खुष्कीची गस्त आरमारासभोवतीं करीत जावी. सुबेदारांनी आपला कबीलादेखील दोन महिने त्याच जागी ठेऊन, आरमाराची रातबिरात चाकरी करून, लागेल सामान तेविषयीं हुजूर लेहून विल्हे करून घ्यावी. मुलकांत आवाडाव सर्वथा होऊं न द्यावी.

[६२]

आरमारास तख्ते, सोट, डोलाच्या काठया आदिकरून थोर लाकूड असावें लागतें. तें आपल्या राज्यांत अरण्यामध्यें सागवानादि वृक्ष आहेत त्यांचे जें अनुकूल पडेल तें हुजूर लेहून परवानगीनें तोडून न्यावें. याविरहित जें लागेल तें परमुलकीहून खरेदी करून आणवीत जावें. स्वराज्यांतील आंबे, फणस आदिकरून हेहि लाकडे आरमाराचे प्रयोजनाचीं. परंतु, त्यास हात लाऊं न द्यावा. काय म्हणोन कीं, हीं झाडें वर्षा दो वर्षांनी होतात यैसें नाहीं. रयतेने ही झाडे लाऊन लेकरांसारखीं बहुत काळ जतन करून वाढविलीं तीं झाडें तोडलियावरीं त्यांचे दुःखास पारावार काये? येकास दुःख देऊन जें कार्य करीन म्हणेल तें कार्य करणारासहित स्वल्पकालेंच बुडोन नाहींसें होतें. किंबहुना धण्याचेच पदरीं प्रजापीडनाचा दोष पडतो. या वृक्षांच्या अभावें हानीहि होते. याकरितां हे गोष्ट सर्वथा होऊ न द्यावी. कदाचित यखादें झाड जें बहुत जीर्ण होऊन कामांतून गेलें असेल, तरी त्याचे धण्यास राजी करून त्याचे संतोषें तोडून न्यावें. बलात्कार सर्वथा न करावा.

समाप्ती

याप्रमाणें हुजरात, गड-किले आदिकरून परम सावधानतेनें वर्तत मातुश्रीसाहेब यांचे सेवेसी कोण्हेहि अर्थे अ 6 तर न पडे, तुम्ही केले सेवेचा मजुरा होय आणि या दिग्मंडलामध्यें यशास तुम्ही पात्र होऊन स्वामींनी जो तुम्हांवरि यखतियार दिल्हा आहे आणि स्वामीचीं जी अनुपम दया तुम्हांवरीं आहे ते दिनप्रतिदिनीं अभिवृध्दीस पावे ते गोष्टी करणें.

तो योजिला संपूर्ण उद्योग सिध्दीस पावऊन सत्वरींच स्वामींचें आगमन ते प्रांते होत आहे तदोत्तर तुमच्या विचारें आणखीहि कितेक नाजुक धंद्याचे नेम परंपरेनें राज्याभिवृध्दीस उपयुक्त आणि येहलोक-परलोक-साधन ज्यांत संपूर्ण कीर्ति ते सर्वहि यथान्यायें करून दिल्हे जातील.

जाणिजे, लेखनालंकार प्रतलेखन

(प्रतलेखन) शके १७२२ रौद्रनाम संवत्सरे, पौष वद्य चतुर्थी रविवारीं लेखन समाप्त॥

भग्नकटिग्रीवं बखैर लिखितं मया

शुध्दो वापि अशुध्दो वा मम दोषो न विद्यते॥१॥

तैलाद्रक्षेतज्जलाद्रक्षेत रक्षेत सिथिलबन्धनात

मूर्खहस्ते न दातव्यमेतदवदति पुस्तकम॥२॥